

PRILOG POZNAVANJU RAZVOJA POLITIČKOG DJELOVANJA HRVATSKE PUČKE SELJAČKE STRANKE U LUDBREŠKOJ PODRAVINI (1904. - 1914.)

CONTRIBUTION TO STUDY OF CROATIAN PEASANTS PARTY AND THEIR POLITICAL ACTIVITIES IN LUDBREG'S PODRAVINA

Ivančica Jež

Osnovna škola Veliki Bukovec
Dravska 42, 42231 Mali Bukovec
Osnovna škola Legrad
Trg Sv. Trojstva 35, 48317 Legrad
ivancica.jez@public.srce.hr

Primljeno/Received: 18. 1. 2007.

Prihvaćeno/Accepted: 11. 6. 2007.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 323.22 (497.5)-32-05

SAŽETAK

Na prijelomu XIX. i XX. stoljeća nacionalni integracijski proces zahvatio je hrvatsko selo koje je, s obzirom na njegovu pripadnost hrvatskoj etničkoj zajednici te njegov pučki protonacionalizam, spremno prihvaćalo nacionalnu propagandu s hrvatskim predznakom, a napose ideologiju seljačkog pokreta braće Radić. To je bio početak dugotrajnog kretanja hrvatskog prostora prema masovnom društvu te ujedno i početak nacionalizacije masa. Duboka ukorijenjenost HPSS-a u kotaru Ludbreg u razdoblju od 1905. do 1914. godine rezultat je prevlasti agrarnog gospodarstva, velike etničke homogenosti stanovništva te postojanja srednjeg i imućnijeg sloja seljaštva kao posljedice procesa stratifikacije koji je zahvatio hrvatsko selo na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Stranka se širila vrlo teško, uz iznimne napore članova Glavnog odbora, napose predsjednika i ideologa Stjepana Radića, te velikog broja suradnika na terenu. Tijekom prvog desetljeća XX. stoljeća čitavi prostor ludbreške Podravine, osim samog središta – Ludbrega, bio je ispresjecan mrežom ogranaka HPSS-a. U tom kontekstu mogu se objasniti pet uzastopnih zastupničkih kandidatura predsjednika HPSS-a, Stjepana Radića, u kotaru Ludbreg gdje je njegova pobjeda na parlamentarnim izborima, unatoč pritiscima, nedemokratskim postupcima režima te nepovoljnom izbornom zakonu već unaprijed bila izvjesna. Međutim, realno gledajući, seljački pokret braće Radić do 1918. godine nije mogao postići znatniji politički uspjeh na nacionalnoj razini jer je izborno pravo u Banskoj Hrvatskoj imalo tek 2% stanovništva.

Ključne riječi: kotar Ludbreg, seljaštvo, Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), nacionalna integracija, parlamentarni izbori, opozicija, 1904.-1914.

Key words: county of Ludbreg, peasants, Croatian folk & peasants party (HPSS), national integration, parliamentary elections, opposition, priod 1904.-1914.

UVOD

Osnovna intencija ovog rada je pokušaj prikaza problematike nastanka i razvoja političke infrastrukture Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) u kotaru Ludbreg koji je u razdoblju od 1905. do 1914. godine odigrao jednu od ključnih uloga u borbi za postizanje i očuvanje parlamentarnog statusa HPSS-a. Upravo su tim političkim nastojanjima bili položeni temelji za njezin uspon u međuratnom razdoblju.

Interes za navedenu problematiku pobuđen je prije nekoliko desetljeća kada je autorica, još kao dijete, slušala prepričavanja o Stjepanu Radiću i njegovim dolascima u sela ludbreške Podravine koji su duboko urezani u kolektivno sjećanje starije generacije stanovništva. U hrvatskoj historiografiji navedena problematika nije sustavnije istraživana, stoga sam se našla gotovo na samim počecima. Kao ishodište poslužio mi je veliki rad Bogdana Krizmana *Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904-1905)* (Radovi Instituta za hrvatsku povijest 2, Zagreb, 1972.) te knjiga Branke Boban (Demokratski nacionalizam Stjepana Radića, Zagreb, 1998.) Otežavajući čimbenik u istraživanju bio je malen broj sačuvanih izvornih dokumenata za ovo rano, osnivačko razdoblje HPSS-a u kotaru Ludbreg, stoga sam zbivanja pokušala rekonstruirati na temelju stranačkih glasila (*Podravec/Hrvatske Novine, Hrvatski Narod, Dom, Hrvatska Misao*), političkih spisa tiskanih u zasebnim brošurama te nezaobilaznoj korespondenciji Antuna i Stjepana Radića koja je velikim dijelom sređena i objavljena (*Korespondencija Stjepana Radića I*, priredio Krizman, Bogdan, Zagreb, 1972.; *Pisma Podravaca Stjepanu i Antunu Radiću*, priredila Kolar-Dimitrijević, Mira, u: Podravski zbornik, br. 18, Koprivnica, 1992., 71-134).

Rad se sastoji od dvije cjeline. U prvoj cjelini *Osnovne značajke političkih, demografskih i društveno-gospodarskih kretanja u kotaru Ludbreg krajem XIX. i na početku XX. stoljeća* pokušala sam, na temelju statističkih podataka i rezultata demografskih istraživanja Ludbrega i okolice u razdoblju od 1848. do 1918. Igora Karamana (Privredni razvitak mjesta i okoline Ludbrega 1848-1918., u: Ludbreg, Ludbreg, 1984., 243-256.) predočiti političku, društvenu, gospodarsku i etničku uvjetovanost velikog političkog uspjeha HPSS-a u kotaru Ludbreg prije Prvog svjetskog rata. Problematika druge cjeline, vezane uz osnivanje i razvoj političke infrastrukture HPSS-a u kotaru Ludbreg u razdoblju od 1905. do 1914., iznijeta je kronološki kako bi se dobio uvid u dinamiku širenja političkih ideja među seljaštvom na koju su uveliko utjecale političke prilike u zemlji te krizne situacije unutar Glavnog odbora HPSS-a. Ovaj rad predstavlja tek prilog poznavanju navedene problematike i moguće smjernice za neka buduća istraživanja.

I. OSNOVNE ZNAČAJKE POLITIČKIH, DEMOGRAFSKIH I DRUŠTVENO-GOSPODARSKIH KRETANJA U KOTARU LUDBREG KRAJEM XIX. I NA POČETKU XX. STOLJEĆA

Početakom XX. stoljeća upravni kotar Ludbreg kao sastavni dio podravske regije Varaždinske županije¹ obuhvaćao je pet upravnih općina: Ludbreg, Rasinju, Đelekovec, Martijanec i Mali

¹ Na početku XX. stoljeća upravno-teritorijalni ustroj Varaždinske županije sastojao se od 8 kotara i grada Varaždina u kojem se ističu dvije zemljopisne regije: podravska i zagorska. Podravskoj regiji Varaždinske županije pripadali su kotari: Varaždin, Ivanec, Novi Marof i Ludbreg, dok su zagorskoj pripadali: Zlatar, Krapina, Pregrada i Klanjec. Usp. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, Zagreb, 1913., 1 (dalje SG I); Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II, Zagreb, 1917., 1 (dalje SG II); Karaman, Igor, Privredni razvitak mjesta i okoline Ludbrega 1848-1914., u: Ludbreg, Ludbreg, 1984., 243.

Bukovec.² Na površini od 413 km² živjelo je 37 615 stanovnika s prosječnom gustoćom naseljenosti od 91 stanovnika na 1 km², što ga je svrstavalo u kategoriju gusto naseljenih područja Banske Hrvatske.³ To je stanovništvo bilo raspršeno u preko stotinu manjih naselja ili prebivališta, stoga, u čitavom Kotaru nije postojalo ni jedno naselje s preko 2000 stanovnika.⁴ Upravo, političko i financijsko središte kotarske oblasti nalazilo se u Ludbregu koji je imao status trgovišta.

Osnovno obilježje općih demografskih kretanja u ludbreškom kotaru od druge polovice XIX. do početka XX. stoljeća jest stalni, ali vrlo neujednačeni porast stanovništva.⁵ Negativne tendencije pojavile su se 70-ih godina XIX. stoljeća te na početku XX. stoljeća kao posljedica velikog emigrantskog vala koji se, gledajući Varaždinsku županiju u cjelini, najintenzivnije odrazio upravo u ludbreškom kotaru. U prvom desetljeću XX. stoljeća iz ludbreškog kotara emigriralo je u prekomorske zemlje (najčešće SAD) gotovo 2500 ljudi, dok je u isto vrijeme broj povratnika

² Odlukom Županijske skupštine 2. VI. 1911. godine te odobrenjem Zemaljske vlade 31. X. 1912. godine, 1. I. 1913. godine počela je djelovati nova upravna općina – Ivanec Koprivnički. Usp. Izvješće o javnoj upravi u županiji varaždinskoj za godinu 1912. (dalje IŽV), Varaždin, 1913., 54; Karaman, 1984., 243.

³ Tab.1. Teritorij, stanovništvo i gustoća naseljenosti upravnih jedinica Varaždinske županije 1905. godine

Upravne jedinice 1905.	opseg u km ²	stanovništvo	gustoća naseljenosti (st./km ²)
Grad i kotar Varaždin	422	51692	122
Kotar Ivanec	312	38941	125
Kotar Ludbreg	413	37615	91
Kotar Novi Marof	343	31974	93
Kotar Zlatar	393	46728	118
Kotar Krapina	230	30967	135
Kotar Pregrada	200	30810	154
Kotar Klanjec	208	28111	135
Ukupno	2521	296838	118

Karaman, 1984., 245.

Uvidom u teritorijalni opseg i gustoću naseljenosti pripadajućih kotara Varaždinske županije vidljivo je da je kotar Ludbreg bio teritorijalno najveći, ali je imao najmanju gustoću naseljenosti. (op. autorice.)

⁴ Tek je 1910. godine Đelekovec dosegao brojku od 2070 stanovnika. Međutim, kao granično područje prema susjednoj, Bjelovarsko-križevačkoj županiji, u više je navrata iskazivao tendencije izdvajanja iz ludbreškog i pripajanja koprivničkom kotaru, tj. Bjelovarsko-križevačkoj županiji što se opravdavalo udaljenošću i teškoćama u komunikaciji s kotarskim središtem. Usp. SG I, 7; SG II, 7; Karaman, 1984., 244.

⁵ Tab. 2. Postotni porast stanovništva u kotaru Ludbreg i Varaždinskoj županiji tijekom desetljeća (1869.-1910.)

	kotar Ludbreg	Varaždinska županija
1869.-1880.	2,7	7,9
1880.-1890.	17,0	12,9
1890.-1900.	7,9	8,4
1900.-1910.	4,0	10,1

Karaman, 1984., 244.

Iz navedenih podataka je vidljivo da je postotni porast stanovništva ludbreškog kotara niži od županijskog prosjeka, osim u razdoblju od 1880. do 1890. godine. (op. autorice.)

iznosio 419 osoba.⁶ Glavne uzroke iseljavanja potrebno je tražiti u teškom materijalnom položaju stanovništva, dubokoj agrarnoj krizi, raspadanju kućnih zadruga te prenaseljenosti.

Nacionalna struktura stanovništva ludbreškog kotara početkom XX. stoljeća, izrađena na temelju procjene jezične i vjerske pripadnosti, pokazuje veliku etničku homogenost. Udio Hrvata kretao se oko 94 %, Srba oko 4 %, dok je na ostale nacionalnosti otpadalo oko 2 % stanovništva.⁷ Društveno-gospodarska struktura stanovništva kotara Ludbreg u prvom desetljeću XX. stoljeća pokazuje da je gotovo 9/10 stanovništva svoju egzistenciju ostvarivalo u poljoprivredi. Prema općem popisu poljoprivrednih gospodarstava koji je proveden 1895. godine moguće je izdvojiti 3 kategorije seljačkih gospodarstava:

1/3 zemljišta (29,9 % ili 17 195 jutara) pripadalo je kategoriji seljačkih gospodarstava do 10 jutara zemlje kojih je u ludbreškom kotaru bilo 4232, tj. 4/5 svih gospodarstava.

1/3 zemljišta (32,5 % ili 18 696 jutara) ulazilo je u kategoriju srednjeg i krupnijeg gospodarstva do 100 jutara zemlje. Takvih je posjeda bilo preko 1000, tj. oko 1/5 svih gospodarstava i to pretežno zadružnog karaktera.

Više od 1/3 zemljišta (37,6 % ili 21 659 jutara) otpadalo je na kategoriju veleposjeda do 1000 i više jutara zemlje gdje nalazimo oko dvadesetak veleposjeda što iznosi 0,4 % od ukupnog broja gospodarstava.⁸

Iz navedene strukture i raspodjele zemljišnog posjeda možemo izdvojiti dva osnovna obilježja društveno-gospodarskih kretanja ludbreške regije krajem XIX. i početkom XX. stoljeća: dominaciju veleposjeda i srednjeg posjeda s jedne strane te tendenciju usitnjavanja seljačkog posjeda kao posljedicu raspadanja kućnih zadruga s druge strane. Najveći zemljoposjednici na ludbreškom području bili su: knezovi Batthyány sa sjedištem u Ludbregu, baruni Inkey sa sjedištem u Rasinji, grofovi Drašković sa sjedištem u Velikom Bukovcu te baruni Rauch sa sjedištem u Martijancu, dok je veleposjed Slanje često mijenjao vlasnike.⁹ Uz agrarno zemljište ova su imanja

⁶ Tab. 3 Kretanje stanovništva u kotaru Ludbreg (1901.-1910.)

Godina	iseljenici	povratnici
1901.	77	0
1902.	96	4
1903.	159	0
1904.	4	16
1905.	503	18
1906.	541	22
1907.	508	140
1908.	60	133
1909.	264	21
1910.	235	65
ukupno	2447	419

Karaman, 1984., 246.

Kao što je vidljivo iz navedenih podataka najveći emigrantski val zahvatio je ludbreški kotar u razdoblju između 1905. i 1907. godine kada je iselilo 1552 stanovnika, dok je broj povratnika iznosio samo 56 osoba. (op. autorice.)

⁷ Usp. SG I, 24-35; SG II, 4-5; Karaman, 1984., 244.

⁸ Karaman, 1984., 246, 251.

⁹ Karaman, 1984., 247, donosi detaljan popis veleposjeda s područja zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, a među njima i veleposjede ludbreškog kotara kojeg je preuzeo iz Statističkog izvještaja Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu od 1881. do 1885. godine. Prema navedenom popisu knez Gustav Batthyány držao je imanje Ludbreg (3693, 56 ha u općini Ludbreg); barunu Ferdinandu Inkeyju

raspolagala velikim šumskim kompleksima koji su iskorištavani uglavnom u gospodarske svrhe.¹⁰

Velika većina agrarnog stanovništva ludbreškog kotara bila je usmjerena prema zemljoradnji i stočarstvu. Međutim, zemlja, obrađivana na tradicionalan način, nije osiguravala dovoljne količine prihoda. Primjenu modernijeg plodoreda (*gospodarske obhodnje* ili *turnusa*), izmjenu različitih kultura usjeva te suvremenije agrotehničke mjere primjenjivali su uglavnom samo veleposjedi. Značajan udio stočnog fonda Varaždinske županije otpadao je upravo na kotar Ludbreg. To potvrđuju novinski izvještaji sa županijske izložbe konja i stoke održane 20. i 21. IX. 1905. godine u Varaždinu i obližnjem Biškopcu. Najbrojnije i najkvalitetnije bili su zastupljeni kotari Ludbreg i Varaždin.¹¹ Povremena zarazna oboljenja stoke rezultirala su kriznim situacijama, naročito u svinjogojstvu gdje je zbog pojave svinjske kuge dolazilo, često neopravdano, do zabrane izvoza stoke u ugarski i austrijski dio Monarhije. Seljaštvo je trpjelo velike štete jer je bilo prisiljeno prodavati svinje domaćim trgovcima u bescijenje.¹²

Važnu granu agrarnog gospodarstva predstavljalo je vinogradarstvo koje je u brežuljkastim krajevima Podravine i Zagorja pružalo seljaštvu dodatni izvor prihoda. Međutim, udio kotara Ludbreg u vinogradarstvu unutar Varaždinske županije bio je u stalnom opadanju. To je posljedica pojave filoksera koja je ludbreški kraj zahvatila početkom XX. stoljeća, spore regeneracije vinograda, tj. uvođenja nove, *američke loze*, neuređenog podrumarstva te loše kvalitete vina što je otežavalo njegov plasman na strana tržišta.¹³

Izvanagrarne djelatnosti razvijale su se vrlo sporo. Tako se 1910. godine industrijskom, obrtničkom i trgovačkom djelatnošću te prometom bavilo samo 5,9 % stanovništva kotara Ludbreg. Za 10 godina taj se udio neznatno povećao pa je 1910. godine iznosio skromnih 6,2 %.¹⁴ Uzroke takvom stanju potrebno je tražiti u nedostatku domaćeg kapitala, zatvorenošću seljačkog gospodarstva unutar kojeg su seljačke potrebe bile podmirivane kućnom radinošću, nerazvijenoj prometnoj infrastrukturi te nekonkurentnoj domaćoj proizvodnji. Pokušaji pokretanja industrijske proizvodnje vezani su isključivo uz nastojanja veleposjeda radi iskorištavanja vlastite sirovinske osnove. Najveću industrijsku proizvodnju pokrenuo je francuski grof Charles Alexander de Lambert, od 1895. godine vlasnik šumarskog imanja Slanje. Na imanju je 1897. godine radila velika

---

pripadala su imanja Rasinja (5416, 34 ha u općinama Ludbreg i Kuzminec) te dobra Ferdinandov dvor, Ludmilin dvor i Brunica (2043, 93 ha u općini Peteranec); barun Gejza Rauch posjedovao je imanje Martijanec (1608,51 ha u općini Jalžabet); grof Pavao Drašković bio je vlasnik imanja Veliki Bukovec (1334,58 ha u općini Ludbreg); grof Pavao Beroldinger držao je tada imanje Slanje (1425,15 ha u općini Ludbreg).

¹⁰ U kotaru Ludbreg 1905. godine evidentirano je 16089 jutara šuma od čega je crkvi pripadalo 367 jutara, urbarijalnim općinama i seljačkim zemljišnim zajednicama 5262 jutara, a privatnim osobama i dioničkim društvima 10460 jutara. Usp. SG I, 468-469; Karaman, 1984., 247.

¹¹ Izložba konja i stoke (20. i 21. IX. 1905.) bila je održana u varaždinskoj jašioni Kr. ug. 10 domobranske pukovnije, u dvorištu Patačićeve vojarnje na Kapucinskom trgu te na sajmištu u obližnjem Biškopcu. Na izložbi je sudjelovalo 460 izlagača koji su izložili 798 grla stoke. Samu izložbu otvorio je ban Teodor Pejačević koji je tom prilikom obišao i podravsku regiju Varaždinske županije. IŽV za 1905, Varaždin, 1906., 56-69; Narodne Novine (dalje NN), br. 218, 23. IX. 1905.

¹² Radi svinjske kuge 1900. godine u zlatarskom kotaru nedjeljni sajmovi bili su zatvoreni 3 mjeseca, a izvoz svinja u Cislajtaniju zabranjen je 8 mjeseci. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije varaždinske ob uređovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županijske i područnih joj kotarskih oblasti za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900., Varaždin, 1901., 95.

¹³ Usp. IŽV za 1913. godinu, Varaždin, 1914., 126; Karaman, 1984., 248.

¹⁴ Struktura stanovništva kotara Ludbreg prema glavnim zanimanjima za 1900. i 1910. godinu. SG I, 94 – 95; SG II, 66 -67.

parna pilana (80 radnika), dok su 1900. godine započele s radom tvornica pokućstva (60 radnika), šećerana te paromlin (40 radnika). Za potrebe dovoza sirovina izgrađena je uskotračna pruga u duljini od 7 km prema Drenovcu.¹⁵ Sljedeće je godine grof Lambert otvorio nove proizvodne pogone - tvornice ljepila (40 radnika) i škroba (90 radnika).¹⁶ Međutim, već 1904. godine prestala je cjelokupna industrijska proizvodnja grofa Lamberta u Slanju, a 1910. godine sve je rasprodano i opljačkano.¹⁷ Čitav posao vjerojatno je propao zbog loše uprave, nedostatka sirovina i suvremenih komunikacija. Također, vrijedan pažnje je poduhvat trgovca Jakoba Sterna koji je posjedovo umjetni mlin u Malom Bukovcu te parnu ciglanu na vlastelinstvu Veliki Bukovec u kojoj je radilo 62 radnika.¹⁸ Prvi mlin na čigre u kotaru Ludbreg u vlasništvu grofa Dionisa Draškovića proradio je 1906. godine u Velikom Bukovcu, da bi već sljedeće godine poduzetnik Gjuro Kerstner otvorio još jedan u Ludbregu.¹⁹ Službeno su evidentirane dvije pecare žeste, u Malom Bukovcu, u vlasništvu već spomenutog grofa Draškovića (1904. godine) te u Kuzmincu, na imanju baruna Inkeyja (1910.godine).²⁰ Ni u jednom navedenom poduzeću, osim ciglane Jakoba Sterna, broj radnika nije prelazio brojku 10, stoga opseg proizvodnje i nije mogao biti velik. Na području ludbreškog kotara na početku XX. stoljeća zabilježeno je nekoliko pokušaja otvaranja ugljenokopa. Ludmila pl. Cernkovich počela je 1898. godine eksploataciju kamenog ugljena u Subotici. Međutim, već 1905. godine obustavljen je njegov rad. Od 1904. godine *Sjeverno-hrvatsko ugljenarsko društvo* iz Rasinje posjedovalo je rudnik kamenog ugljena u kojem je radilo oko 20-ak rudara.²¹

Jedan od osnovnih uzroka sporog razvoja izvanagrarnih djelatnosti u ludbreškoj Podravini krajem XIX. i početkom XX. stoljeća jest njena prometna izolacija, tj. nedostatak modernih komunikacija – željeznica. Nepovoljna željeznička politika ugarskih vladajućih krugova onemogućavala je uključivanje ludbreške Podravine u prometne tokove sjeverne Hrvatske.²² Zabilježeno je niz inicijativa za izgradnju vicinalne željezničke pruge Koprivnica – Ludbreg – Varaždin (ili Novi Marof), ali bez konkretnih rezultata.²³ Drugi uzrok leži u nepostojanju snažnije akomu-

¹⁵ Belošević, Stjepan, Županija Varaždinska i slobodni kraljevski grad Varaždin, Zagreb, 1926., 232.

¹⁶ Izkaz obrtnih poduzeća, tvornica, parnih pila i mlinova u području županije varaždinske, u: Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županijske i područnih joj kotarskih oblasti za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1903., Varaždin, 1904., 140.

¹⁷ Izkaz obrtnih poduzeća, tvornica, parnih pila i mlinova, u: IŽV za 1904., Varaždin, 1905., 162.

¹⁸ Izkaz obrtnih poduzeća, tvornica, parnih pila i mlinova, u: IŽV za 1908. godinu, Varaždin, 1909., prilog VII. poglavlje XI., 140.

¹⁹ Izkaz obrtnih poduzeća, tvornica, parnih pila i mlinova, u: IŽV za 1908. godinu, Varaždin, 1909., prilog VII. poglavlje XI., 140.

²⁰ Izkaz obrtnih poduzeća, tvornica, parnih pila i mlinova, u: IŽV za 1908. godinu, Varaždin, 1909., prilog VII. poglavlje XI., 140.

²¹ O rudarstvu na području kotara Ludbreg vidi u: Izkaz obrtnih poduzeća, tvornica, parnih pila i mlinova, IŽV za 1905., Varaždin, 1906.; Feletar, Dragutin, Povijesni razvoj i suvremeno značenje vadenja ugljena u podravskoj Bilogori, u: Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, JAZU, br. 1, Varaždin, 1986., 171-191.; Bojanić, Milorad, Žugaj, Miroslav, O rudarstvu Varaždinske županije na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u: Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin, br. 17, Varaždin, 1993., 157-185.

²² Dionica Žakanj-Koprivnica-Zagreb bila je puštena u promet 1870. godine, a 1886. godine dionica Čakovec-Varaždin-Zaprešić. Navedene dionice su zaobišle prostor ludbreške Podravine.

²³ Već 1870. godine rasinjski veleposjednik Ferdinand Inkey utemeljio je konzorcij za iniciranje izgradnje vicinalne željeznice od Koprivnice do Novog Marofa. 1895. godine Stjepan Daubachy, posjednik iz Slanja, podnio je koncesiju za izgradnju dionice Koprivnica-Ludbreg-Varaždin, dok se 1905. godine kao

lacije kapitala kojom bi se pokrenuo gospodarski razvoj čitavog područja. Naime, uz vjeresijske zadruge do Prvoga svjetskog rata u ludbreškom kotaru poslovale su samo dvije štedionice i jedna banka - *Dionička štedionica* te *Banka i štediona* sa sjedištem u Ludbregu i vrlo skromnim kapitalom.²⁴

Iz navedenog je vidljivo da postojeće društveno-gospodarske prilike u kotaru Ludbreg krajem XIX. i na početku XX. stoljeća nisu omogućavale njegov snažniji razvoj. Dominantna uloga agrara u gospodarstvu, prenaseljenost, usitnjenost seljačkih posjeda, velika kreditna zaduženost te prometna izolacija prisiljavali su stanovništvo na iseljavanje i potragu za boljom egzistencijom. Međutim, proces stratifikacije koji je, s manjim ili većim intenzitetom, zahvatio hrvatsko selo na prijelazu XIX. u XX. stoljeće odrazio se i na područje ludbreške Podravine. Pojavom srednjeg i imućnijeg sloja seljaštva stvorena je društveno-gospodarska struktura koja je omogućila političku organizaciju seljačkog pokreta braće Radić čime je započeo dugotrajan proces integracije seljaštva u hrvatsku naciju, tj. proces *nacionalizacije masa*.

II. K OSNIVANJU HRVATSKE SELJAČKE STRANKE

Gledajući u cjelini, organizacijske napore i djelovanje Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) u prvih deset godina postojanja možemo podijeliti na tri razdoblja: pripremno razdoblje (1903.-1904.), razdoblje stranačke institucionalizacije (1904.-1908.) te parlamentarno razdoblje i politička borba za očuvanje parlamentarnog statusa (1908.-1914.) u kojoj je upravo kotar Ludbreg imao vrlo značajnu ulogu.

II. 1. PRIPREMNO RAZDOBLJE U OSNIVANJU HPSS-A (1903.-1904.)

Hrvatski narodni pokret 1903. godine bio je presudan čimbenik u odluci Antuna i Stjepana Radića da krenu svojim putem i pristupe osnivanju HPSS-a. Činjenica da su pokret iznijeli seljaštvo, mladež i žene koje su se prvi puta u hrvatskoj povijesti u znatnijem broju uključile u skupštinski pokret potvrdila je uvjerenje Stjepana Radića o političkoj zrelosti najširih slojeva hrvatskog naroda, prije svega seljaštva i narodne inteligencije te njihovoj spremnosti za ulazak u političku borbu.²⁵

Kriza unutar ujedinjene hrvatske opozicije koja je djelovala pod nazivom Hrvatska stranka prava²⁶ dosegla je vrhunac u ožujku 1904. godine na godišnjoj skupštini Hrvatske poljodjelske

predkoncesionari za spomenutu dionicu spominju zagrebački arhitekt Herman Bollé i Kuno Wiedman. Isti su zahtjevi bili podnijeti od strane zastupnika ludbreškog kotara u Županijskoj skupštini, Ivana Mlinara i Gjura Kerstnera 1910. i 1911. godine. Usp. IŽV za 1905., 44. ; Karaman, 1984., 255-256.

²⁴ 1910. godine štedni ulozi ludbreške banke iznosili su skromnih 300 tisuća kruna, dok je u štedionicama bilo pohranjeno svega 452 tisuće, a u zadrugama 284 tisuće kruna. Usp. SG II, 428, 444-445; Karaman, 1984., 255-256.

²⁵ Radić, Stjepan, Tri glavne sile ljetšnjeg pokreta: seljaštvo, mladež i žene, Hrvatska Misao (dalje HM), sv. II, Zagreb, 1903., 90-97.

²⁶ 1903. godine došlo je do fuzije Stranke prava (grupa oko Frana Folnegovića) i Neodvisne narodne stranke u Hrvatsku stranku prava koju je podržavala i Hrvatska napredna omladina. Iako je Hrvatska stranka prava nastala na programu sveopće narodne obrane, ideološka i koncepcijska neslaganja bila su velika. Već na samom početku pregovora vodila se živa polemika oko imena stranke. Grupa oko Stjepana Radića zalagala se za imenovanje stranke u Hrvatsku pučku stranku ili Hrvatsku seljačku stranku jer bi ti nazivi najbolje isticali ideju i program stranke što nije bilo prihvaćeno. Krizman, Bogdan, Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904-1905), Radovi Instituta za hrvatsku povijest 2, Zagreb, 1972., 114.; Sirotković, Hodimir, Margetić, Lujo, Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije,

banke kada je Stjepan Radić optužio njezinu upravu za nepravilnosti i malverzacije u poslovanju. Sukob je završio smjenom Radića s mjesta glavnog tajnika Hrvatske stranke prava te izbacivanjem dr. Milana Krištofa i dr. Svetimira Korporića iz uprave Banke.²⁷ Tim je činom raskid Radića i njegovog kruga sa *starim*, građanskim strankama bio neopoziv čime je intenziviran rad na organizaciji nove stranke.²⁸

Još i prije formalnog raskida s Hrvatskom strankom prava Stjepan Radić i njegovi suradnici razvili su vrlo intenzivnu publicističku aktivnostima nastojeći upoznati javnost s ideologijskim postavkama buduće stranke. U brojnim novinskim člancima, raspravama i brošurama iznosili su ideju o ujedinjavanju svih političkih snaga oko seljaštva smatrajući ga gospodarski, nacionalno i politički najznačajnijim čimbenikom hrvatskog naroda.²⁹ Samo njegovim uključivanjem u javni, tj. politički život bio bi stvoren istinski pokret za narodnu slobodu i državnu samobitnost, a kao sredstva borbe isticali su isključivo pučku prosvjetu i gospodarsku organizaciju.³⁰ Već 1903. godine Stjepan Radić je definirao političke ciljeve buduće stranke: sveopće izborno pravo za sve punoljetne muškarce, sloboda tiska, udruživanja i okupljanja, apsolutna gospodarska samostalnost Hrvatske, nezavisnost banske vlasti, narodno jedinstvo te sveslavenska uzajamnost. Također, Radić je od samih početaka bio duboko svjestan svih poteškoća na koje će stranka naići u svome radu, ali i vjere u njezinu neminovnu potpunu pobjedu jer je jedino ona nudila izlaz iz teške političke, gospodarske i društvene situacije.³¹ U kritičkom osvrtu na rad postojećih političkih stranaka koje su zbog svoje *kabinetske* i *visoke politike* izgubile svaki doticaj s narodom, a time i svoju svrhu, Stjepan Radić se zalagao za moderne metode političkog djelovanja, jasan, životni program, mrežu organizacija na terenu, permanentnu prisutnost zastupnika među narodom koji bi rješavali njegove gospodarske i socijalne probleme sustavnim *sitnim* radom te nenasilna, tj. ustavna sredstva borbe pisanom i živom riječju.³²

U prvoj polovici 1904. godine sastavljena je programska osnova buduće seljačke stranke koja je bila predmet rasprave pouzdanog sastanka 15. VI. 1904. godine u prisutnosti: Peroslava Ljubića, urednika *Podravca*, Svetimira Korporića, urednika *Hrvatskog Naroda*, Antuna Radića, urednika *Doma*, Stjepana Radića, urednika *Hrvatske Misli*, Josipa Stiića, veleposjednika, Benjamina Šuperine, odvjetnika, Ise Velikanovića, urednika *Knuta* i Bože Vinkovića, odvjetnika i narodnog zastupnika.³³

Zagreb, 1988., 158-159.

²⁷ Buru nezadovoljstva na skupštini Hrvatske poljodjelske banke izazvao je Radić optužbama na račun njezinog Ravnateljstva zbog isplate provizije od 32 000 kruna stanovitom Spitzeru prilikom kupnje imanja Jakovlje. Hrvatski Narod (dalje HNA), br. 12, 19. III. 1904., Krizman, 1972., 122.

²⁸ O uzrocima raskida Stjepana Radića i Hrvatske stranke prava i o pripremama za osnivanje nove seljačke stranke pisao je Peroslav Ljubić u članku Hrvatska seljačka stranka koji je tiskan u *Podravcu*, br. 10, 26. III. 1904.

²⁹ Tekstovi su izlazili u Hrvatskoj Misli, Domu, Hrvatskom Narodu i *Podravcu*.

³⁰ Korporić, Svetimir, Hrvatska «seljačka» ili «pučka» stranka, HM, sv. 1, 10. I. 1903, 1-5.

³¹ Radić, Stjepan, Osnova rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti mađarskoj političkoj sili, ostavština Stjepana Radića u privatnom posjedu. Prema Krizmanu studija je završena u siječnju 1903. godine za vrijeme Radićevog boravka u zatvoru. Krizman, 1972., 115-118.; Radić, Stjepan, Izlaz iz današnjeg meteža, HM, sv. 8, Zagreb, 1904., 449-473; Radić, Stjepan, Kako se danas brani domovina, (I. 2. Jedino sam narod može biti svoj spasitelj), *Podravac*, br. 31, 20 VIII. 1904.

³² Radić, Stjepan, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, HM, sv. 10, Zagreb, 1904., 577-588.

³³ Radić, Stjepan, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, HM, sv. 10, Zagreb, 1904., 590; *Podravac*, br. 24, 2. VIII. 1904.

Osnovne smjernice djelovanja koncipirane su u 4 temeljne cjeline:

a) gospodarstvo - zaštita domaće poljoprivredne proizvodnje, utemeljenje seljačke banke državnim kapitalom, stručnost općinskog činovništva u gospodarskim pitanjima i ukidanje zemljarine čiji bi se manjak nadoknadio uvođenjem trošarina na žestoka pića;

b) kultura – provedba tečajeva analfabetizma, uvođenje slavenskih jezika u hrvatske škole, stipendiranje hrvatskih studenata na slavenskim sveučilištima u Monarhiji, uvođenje katedre za slavensku etnografiju, modernu književnost, povijest preporoda slavenskih naroda i državoslovlje na Zagrebačkom sveučilištu te odvajanje crkve od države;

c) ustavno pravo - autonomni razvoj seoskih i gradskih općina, sloboda tiska, okupljanja i udruživanja, opće izborno pravo te lišavanje slobode pojedinaca tek u slučaju pravomoćnih osuda za kaznena djela;

d) državno pravo – preuređenje Austro-Ugarske Monarhije na federativnom principu, politička i gospodarska autonomija Hrvatske uz postojanje Savezničkog vijeća nadležnog za čitavu Monarhiju, ujedinjenje hrvatskih zemalja, uključujući Istru i BIH na temelju povijesnog i narodnog prava te nacionalna borba za Rijeku i Međimurje.³⁴ Članove Osnivačkog odbora dadatno je ohrabivala pozitivna reakcija javnosti koja je s velikim nestrpljenjem očekivala pojavu nove stranke na hrvatskoj političkoj sceni vjerujući da se radi o istinski narodnoj stranci.³⁵

Sredinom kolovoza 1904. godine Stjepan Radić je počeo obilaziti teren držeći prve pouzdane sastanke među seljaštvom u Novigradu, Molvama i Virju na kojima je zasijano prvo sjeme buduće seljačke stranke.³⁶ Iako se povezanost braće Radić i Podravine može pratiti još od studentskih dana, ona je došla do svojeg punog izražaja upravo u osnivačkom razdoblju HPSS-a kada su Podravci materijalno i moralno podupirali seljačku stranku. Tako je tjednik *Podravac* (od 1. I 1905. *Hrvatske Novine*)³⁷ urednika i izdavača Peroslava Ljubića koji je izlazio u Virju bio otvoren političkoj ideologiji HPSS-a, a imućniji podravski seljaci novčanim su priložima pomagali pokrenute stranačke akcije.³⁸

II. 2. RAZDOBLJE ORGANIZIRANJE HPSS-A (1904.-1908.)

Na prijedlog Antuna Radića odluka o formalnom osnutku HPSS-a bila je donijeta na pouzdanom dogovoru 5. XII. 1904. godine.³⁹ Na prvoj sjednici Privremenog odbora 22. XII. 1904.

³⁴ Radić, Stjepan, K osnivanju hrvatske seljačke stranke, HM, sv. 10, Zagreb, 1904., 588-590.

³⁵ Članak Peroslava Ljubića Hrvatska seljačka stranka pretiskan je u američkim novinama Napredak i Hrvatska koje su izlazile u Pittsburgu. *Podravac*, br. 12, 9. IV. 1904.

³⁶ Iscrpan izvještaj o tri pouzdana dogovora održana 13., 14. i 15. VIII. 1904. godine u Novigradu, Molvama i Virju u nazočnosti Stjepana Radića donio je *Podravac*, br. 31, 20. VIII. 1904.; Krizman, 1972., 135.

³⁷ Hrvatske Novine izlazile su od 1905. do 1906. kao Radićeve novine za područje Podravine. U broju 50, 14. XII. 1905. jasno je istaknuto da glasilom ravna Glavni odbor HPSS-a. Iako su one izlazile do 1912. godine nakon 1906. prestale su biti organ Stranke, a od br. 50, 10. XII. 1908. nose podnaslov Samostalno demokratsko glasilo.

³⁸ Kolar-Dimitrijević, Mira, Pisma Podravaca Stjepanu i Antunu Radiću u: *Podravski zbornik*, br. 18, Koprivnica 1992., 71.

³⁹ Zapisnik navedenog sastanka glasi: Sastasmo se u namjeri, da organizujemo Hrvatsku pučku seljačku stranku na sljedećim temeljima: 1. na naprednim mislima u smislu ozbiljnoga prosvjećenja i gospodarstvenog oslobođenja najširih slojeva narodnih, poimence seljačtva; 2. na osnovu narodnog hrvatskoga jedinstva u skladu s kulturnom i gospodarskom uzajamnosti svih, a osobito južnih Slavena, te kojoj je u političkom radu sredstvo hrvatsko državno, historijsko i pozitivno pravo. Zapisnik su potpisali: Stjepan Radić, Antun Radić, Benjamin Šuperina, Svetomir Korporić, Milan Krištof i Ivan Gmajnar. Krizman, 1972., 136.

godine u prisustvu pozvanih pristaša kao novih odbornika prihvaćen je Program HPSS-a koji je potpisan na sjednici 9. I. 1905. godine⁴⁰. Program se sastojao od tri cjeline: *Osnovna misao i načela*, *Što hoće stranka u pojedinim granama državne uprave* i *Kako će stranka raditi za ono, što hoće (Metoda?)*. U prvoj cjelini, *Osnovna misao i načela*, ističu se državnopravna, općenarodna, sveslavenska, kulturna i liberalna načela na kojima je Stranka temeljila svoje djelovanje.

Druga cjelina, *Što hoće stranka u pojedinim granama državne uprave*, podijeljena je na 7 podcjelina u kojima se navode konkretne mjere i aktivnosti: a) poljodjelstvo: donošenje seljačkog poljodjelskog prava, utvrđivanje nadležnosti samoupravnih općina, zakonita borba protiv lihvarstva; b) obrt, trgovina i promet: osnivanje radničkih, obrtničkih i trgovačkih komora, uvođenje radničkog osiguranja, zaštita domaće obrtničke proizvodnje, odobrenje povoljnih zajmova od strane države, izgradnja prometne infrastrukture radi uključivanja Hrvatske u srednjoeuropske trgovačke tokove, postojanje samostalne carinske politike; c) financije: ukidanje poreza na osnovne životne potrepštine, pravednija raspodjela državnih prihoda, utemeljenje hrvatskog financijskog suda; d) uprava: uređenje općinske, kotarske i županijske uprave, preciziranje načina izbora, imenovanja i nadležnosti lokalnih službenika, nadležnost Vrhovnog upravnog suda u svim sporovima između privatnih stranaka i upravnih oblasti; e) sudstvo: uspostava potpune nezavisnosti sudaca, uvođenje javnih sudskih postupaka i porote, učinkovitije rješavanje sudskih predmeta, ukidanje smrtne kazne; f) prosvjeta i crkva: otvaranje pučkih škola u svakom većem mjestu, održavanje poljodjelske pouke kroz praksu za stariju mladež, uvođenje europskih, posebno slavenskih, jezika u škole, više državne škole za obrazovanje državnih službenika, ukidanje lukna; g) vojska: očuvanje hrvatskog domobranstva; h) vlada: obnova autonomne banske vlasti i parlamentarne vlade odgovorne Saboru; i) zakonodavstvo: uvođenje općeg prava glasa za sve punoljetne muškarce (21 godina), zakonito uređenje prava manjina.

U trećoj cjelini *Kako će stranka raditi za ono, što hoće (Metoda?)* iznijete su metode kojima će se HPSS služiti u oživotvorenju navedenih političkih ciljeva, a prvenstveno se ističe: potreba i nužnost stalne prisutnosti stranačkih predstavnika među narodom kako bi se uočili problemi, potrebe i mišljenje naroda, odbacivanje klerikalizma, djelovanje stranačkih zastupnika u skladu s politikom Stranke, uspostava slavenske suradnje i saveza unutar Monarhije radi zajedničke političke borbe za njezino preuređenje na principu federalizma, utemeljenje političkih stremljenja isključivo na slobodnoj prosvjeti i gospodarskom napretku te odbacivanje uvriježenih predrasuda prema pojedinim strankama i narodima.⁴¹

Pažljivim čitanjem i analizom Programa HPSS-a vidljivo je da je on rezultat temeljitog poznavanja društvenih, političkih i gospodarskih prilika u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj Monarhiji. Ideološki, Stranka se temeljila na 4 odrednice koje su ključ razumijevanja njezina nastanka i djelovanja: državno pravo, vjera u snagu i gospodarski napredak seljaštva te integracija svih segmenata hrvatskog društva u jedinstvenu hrvatsku naciju. Takva stremljenja pokazuje i sam izbor imena - *Hrvatska pučka seljačka stranka* čime je istaknuto, prije svega, općenarodno, a tek onda seljačko obilježje, iako je seljaštvo činilo 90 % stanovništva Hrvatske.⁴²

Kao utemeljitelji HPSS-a, a ujedno i članovi Glavnog odbora navode se: dr. Antun Radić, gimnazijski profesor i tajnik Matice hrvatske; Stjepan Radić, književnik i urednik *Hrvatske*

⁴⁰ Podravac, br. 49, 24. XII. 1904.; HNA, br. 2, 12. I. 1905.

⁴¹ Osnovu za program seljačke stranke sastavio je Antun Radić u suradnji sa Stjepanom Radićem, Korporićem i Šuperinom. Program HPSS-a, bez tumača izašao je 22. XII. 1904. godine u Hrvatskom Narodu, u posebnom prilogu u Hrvatskim Novinama (dalje, HNO), br. 1, 1. I. 1905., a najavljeno je njegovo tiskanje u zasebnoj knjižici s tumačem. HNA, br. 52, 22. XII. 1904.; Krizman, 1972., 140-144.

⁴² Radić, Stjepan, Hrvatska pučka seljačka stranka, HNA, br. 52, 22. XII. 1904.

Misli.; dr. Benjamin Šuperina, odvjetnik; dr. Milan Krištof, posjednik; Josip Koritnik, svećenik; Ante Irgolić, svećenik; Ante Šlegel, svećenik; Juraj Kapić, urednik *Pučkog Lista* iz Splita; Milan Stojanović, pravnik; Luka Šoški, pravnik; Ivan Gmajnar, pravnik; Josip Stiić, posjednik u Galdo-vu; Bogdan Žagar, posjednik u Ogulinu; Dragutin Turk, posjednik i upravitelj nadbiskupskih dobara i Peroslav Ljubić, urednik *Hrvarskih Novina*.⁴³ Kao što je vidljivo, navedeni članovi Glavnog odbora dolaze uglavnom iz redova svjetovne i duhovne inteligencije. Međutim, tijekom 1905. godine u Glavni odbor postepeno su ulazili seljaci koji su se odlikovali organizacijskim sposobnostima u svojim selima pa i šire.⁴⁴ Krajem rujna 1905. bio je izabran Izvršni odbor HPSS-a kojeg su činili: Stjepan Radić, predsjednik; dr. Šuperina i dr. Korporić, potpredsjednici; Gjuro Stojanović i Vojislav Stanković, tajnici te Antun Radić, blagajnik.⁴⁵

Prihvaćanjem *Privremenog reda za organizaciju HPSS-a* bile su dane konkretne smjernice za rad na terenu, tj. način političke agitacije u stjecanju članstva i simpatizera. U navedenom tekstu ističe se otvorenost HPSS-a prema svim hrvatskim građanima koji su bili spremni slijediti njegov program te prijavom nadležnom stranačkom povjereniku i pretplatom na jedno od stranačkih glasila (*Dom, Hrvatska Misao, Hrvatski Narod, Hrvatske Novine i Pučki Prijatelj*) postajali su njegove pristaše. Dakle, organizaciju i rad HPSS-a na terenu provodili su povjerenici, a taj su status stjecali pretplatom na jedno od navedenih stranačkih glasila, samostalnom prijavom jednom od članova Glavnog odbora HPSS-a, uključivanjem najmanje dvaju novih pristaša – pretplatnika ili pak prijedlogom od strane samih pristaša na javnim skupštinama ili pouzdanim sastancima. Povjerenici iz svake općine, u koordinaciji s predsjednikom Glavnog odbora, birali su jednog pouzdanika koji je sudjelovao u radu Glavne skupštine HPSS-a kao najvišeg upravnog tijela Stranke u čijoj je nadležnosti bilo donošenje programa i statuta te izbor Glavnog odbora, odgovornog za njihovu provedbu.⁴⁶

Da bi oživotvorio svoj programa HPSS je djelovao na dva načina: publicistički, putem stranačkih glasila (*Hrvatski Narod*, glavno glasilo, *Hrvatska Misao, Hrvatske Novine, Pučka Rieč i Pučki List*), zasebnih brošura te neposrednog rada na terenu. Tijekom 1905. godine razbuktao se skupštinski pokret kojim je počelo stvaranje mreže stranačkih organaka na terenu. Pozivajući se na § 2. Zakona o pravu okupljanja od 14. I. 1875. godine Stranka je djelovala preko malih pouzdatih sastanaka koje nije trebalo nužno prijaviti nadležnoj kr. kotarskoj oblasti. Na tim sastancima tumačili su se ciljevi i program HPSS-a te su birani povjerenici za određena sela kojima su dane konkretne upute o sazivanju i organizaciji pouzdatih sastanaka.⁴⁷ Također, povjerenici su

⁴³ HNO, br. 3, 14. I. 1905.

⁴⁴ U srpnju 1905. godine Glavni odbor HPSS-a proširio se 15-oricom novih članova (12 seljaka, 2 obrtnika i 1 svećenik). U rujnu 1905. godine u Glavni odbor ušlo je još osam novih članova. To su bili seljaci iz brodskog, novskog, požeškog i dugoselskog kotara. HNA, br. 29, 20. VII. 1905.; br. 39, 28. IX. 1905.

⁴⁵ Odbor se sastajao jedanput tjedno. Razlog izostanka seljaštva u navedenom Odboru objašnjeno je njihovom nemogućnošću prisustvovanja sjednicama. Promjena u tom pogledu očekivala se učvršćivanjem HPSS-a u bližoj zagrebačkoj okolici. HNA, br. 39, 28. IX. 1905.

⁴⁶ Privremeni red za organizaciju HPSS-a objavljen je u HNA, br. 2, 12. I. 1905., a kasnije je tiskan u brošuri *Hrvatska pučka seljačka stranka* (H. P. S. S.). Prema nalogu Kr. državnog odvjetništva brošura je bila zaplijenjena, točnije, 6600 primjeraka, dok je 3400 ipak bilo rasprodano. Njezino raspačavanje po selima bila je jedna od obaveza povjerenika. HNA, br. 17, 27. IV. 1905.

⁴⁷ Prema tim uputama pouzdani sastanak mogao je, prema § 2. Zakona o pravu sakupljanja od 14. I. 1875. godine, sazvati svatko uz sljedeće uvjete: upućivanje pozivnica sa svim potrebnim podacima pristašama i onima koji to žele postati te odabir prikladne prostorije, a po mogućnosti trebalo je izbjegavati gostionicu. Sastanak se prema navedenom zakonu nije trebao nužno prijaviti oblasti, ali mu nitko bez pozivnice nije mogao prisustvovati. Međutim, kr. oblasti redovito su nadzirale te sastanke preko svojih činovnika koji su sastavljali detaljne izvještaje o prisutnima i govorima za svoje nadležne. Tiskane

bili obavezani svake prve nedjelje u mjesecu sazvati neslužbeni sastanak pristaša radi rasprave o aktualnoj političkoj situaciji u lokalnoj sredini.⁴⁸

Već na samom početku djelovanja HPSS se suočio s problemima i teškoćama koji će ga pratiti kroz čitavo razdoblje njegova djelovanja. Osim neprijateljskog odnosa vlasti prema stranačkoj politici i čelnim ljudima Stranke što je rezultiralo čestim zabranama stranačkih skupova i zapljenama stranačkog materijala, marginalizaciji od strane hrvatske opozicije i crkvenih krugova te nedostatku financijskih sredstava, u HPSS-u je bilo malo intelektualaca i uopće školovanih ljudi koji su zapravo trebali iznijeti cjelokupnu organizaciju na terenu. Među seljaštvom, barem na početku, teško se nalazilo kandidata sposobnih za taj posao. Naime, velik dio seljaka bio je nepismen,⁴⁹ a većina nije mogla ni pomišljati na ulazak u Stranku jer nisu bili u mogućnosti platiti pretplatu na strančko glasilo, ali ni prisustvovati čestim sastancima i skupštinama. Stoga se Stranka širila polako, a organizacijski teret na terenu pao je na članove Glavnog odbora HPSS-a koji su međusobno podijelili područje djelovanja. Tako je Peroslav Ljubić, urednik *Hrvatskih Novina*, koje su i izlazile u Virju, preuzeo organizaciju HPSS-a u Podravini, dok su Milan Krištof i Stjepan Radić djelovali u široj zagrebačkoj okolini.⁵⁰ Najviše uspjeha osnivački pokret HPSS-a imao je upravo na području Podravine. Gotovo u svakom podravskom selu održavani su pouzdani sastanci, birani su povjerenici i pouzdanci.⁵¹

U prvih 9 mjeseci djelovanja HPSS je održao oko 150 pouzdanih sastanaka u 30-ak izbornih kotara na kojima je izabrano preko 400 povjerenika. Također, u Glavni odbor počeli su ulaziti seljački predstavnici koji su polučili veliki uspjeh u stranačkoj agitaciji u svome selu, ali i široj okolini.⁵²

Usprkos velikim teškoćama koje su HPSS pratile od samih početaka djelovanja, neumornim političkim radom članova Glavnog odbora, povjerenika i pristaša na terenu stvoreni su preduvjeti za sazivanje Prve glavne skupštine HPSS-a. Skupštinu je sazvao Glavni odbor za 17. i 18. IX. 1905. godine, a pozvani su svi povjerenici HPSS-a koji su svoje sudjelovanje trebali potvrditi prijavitnicom i podmiriti dio organizacijskih troškova.⁵³ Uz pozivnicu bio je dostavljen već ranije tiskan dnevni red koji se sastojao od 7 točaka:

pozivnice sa svim potrebnim podacima (ime i prezime pozvanika i sazivača, vrijeme i mjesto sastanka, te dnevni red) dostavljane su sazivaču sastanka iz Zagreba. Radić, Stjepan, Što mora znati o H. P. S. S. svaki njezin pristaša, HNA, br. 2, 9. II. 1905.; Radić, Stjepan, Kratka uputa u male ili pouzdane sastanke, HNA, br. 8, 23. II. 1905.; HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 6, fol. 249.

⁴⁸ Krizman, 1972., 175.

⁴⁹ Još 1900. godine u Banskoj Hrvatskoj bilo je evidentirano 46,8% nepismenih muškaraca i čak 61,9% nepismenih žena. Boban, Branka, Demokratski nacionalizam Stjepana Radića, Zagreb, 1998., 121.

⁵⁰ Radić je svoju stranačku agitaciju započeo u izbornom kotarima Petrinja i Sisak. Tako su prvi pouzdani sastanci održani u Hrastovici, Petrinji, Pračanu i Topolovcu. HNA, br. 7, 16. II. 1905.; br. 9, 2. III. 1905.; Krajem ožujka 1905. godine obilazio je brodski i novski kotar. HNA, br. 13, 30. III. 1905., a početkom travnja održao je dva sastanka u Hreljinu u izbornom kotaru Bakar. HNA, br. 15, 13. IV. 1905.

⁵¹ O tome su iscrpno izvještavale Hrvatske Novine: br. 6, 4. II. 1905.; br. 9, 25. II. 1905.; br. 10, 4. III. 1905.; br. 13, 25. III. 1905.; br. 16, 15. IV. 1905.; br. 19, 6. V. 1905.; br. 20, 13. V. 1905.; br. 22, 27. V. 1905.; br. 23, 3. VI. 1905.; br. 25, 17. VI. 1905.

⁵² HNA, br. 37, 7. IX. 1905.

⁵³ Povjerenicima su dane precizne upute kako se prijaviti i pripremiti za sudjelovanje na skupštini: pomno proučiti knjižicu Hrvatska Pučka Seljačka Stranka, predložiti eventualne promjene u programu, upoznati pristaše s održavanjem skupštine, prikupiti potpise najmanje petorice pristaša koji su upoznati s programom HPSS-a, ispuniti prijavitnicu te poslati do 1. IX., za organizacijske troškove (materijal, dvorana, noćišta, poštarina, itd.), 2 krune na adresu tajnika HPSS-a, Gjüre Stojanovića. Krizman, 1972., 420-423.

1. Predsjednikovo izvješće o radu Glavnog odbora za organizaciju HPSS-a i o političkim prilikama u Hrvatskoj;

2. Rasprava o Programu i Statutu HPSS-a;

3. Rasprava o Nacrtu o redu u HPSS-u;

4. Rasprava i odluka o općem izbornom pravu;

5. Rasprava i odluka o tri temeljne ustavne slobode: sastajanja, udruživanja i tiska;

6. O budućim saborskim izborima;

7. Izbor Glavnog odbora HPSS-a.⁵⁴

Od prijavljenih 242 povjerenika i 25 pristaša u radu sjednice sudjelovalo je njih 185.⁵⁵ Skupštinu je otvorio predsjednik Glavnog odbora govorom u kojem je iznio osnove narodne politike HPSS-a, analizirao odnos aktualne vlasti i opozicije prema Stranci te izrazio priznanje seljacima u širenju seljačkog pokreta.⁵⁶ Prisutni su usvojili Program i Statut HPSS-a, te donijeli odluku o potpisivanju peticije kojom će od bana i Sabora zahtijevati uvođenje općeg, tajnog i izravnog prava glasa. Posebna seljačka deputacija trebala je upozoriti bana o sustavnom kršenju § 2. Zakona od 14. I. 1875. godine o pravu okupljanja čime je Stranci onemogućeno slobodno političko djelovanje. Rasprava o idućim parlamentarnim izborima rezultirala je odlukama o samostalnom izlasku na izbore, o mogućim izbornim savezima s opozicijskim strankama na temelju ravnopravnog dogovora te o načinu postavljanja kandidata na izborne liste HPSS-a. Također, potvrđeno je srpanjsko proširenje Glavnog odbora te je odobreno novo za još 8 članova. Tako je Glavni odbor krajem 1905. godine brojio 36 članova – 17 seljaka, 6 književnika i novinara, 5 svećenika, 5 posjednika, 1 veletrgovac, 1 odvjetnik i 1 obrtnik.⁵⁷

Održavanjem Prve glavne skupštine HPSS-a i prihvaćanjem Programa i Statuta formalno je završena institucionalizacija središnjice Stranke te su dane smjernice za rad na terenu u novonastaloj situaciji kada su kotarske oblasti počele sustavno kršiti § 2. Zakona od 14. I. 1875. godine o pravu okupljanja. Stranka je i nadalje inzistirala na strogo poštivanju navedenog zakona, tražeći od svakog člana da se libi riječi i djela koji bi mogli poslužiti kao povod za upotrebu sile protiv HPSS-a.

HPSS je tih dana zauzeo svoj stav prema političkim strankama u Banskoj Hrvatskoj čime je zaoštrio svoju poziciju kako prema vladajućoj saborskoj većini, tako i prema opozicijskim strankama koje je smatrao odgovornim za narodnu i državnu sudbinu. Iako se zalagao za postizanje zajedničkog koncenzusa s ostalim političkim strankama glede narodne obrane i opće narodne sloge u temeljnim državnopravnim pitanjima, najavio je oštro protivljenje i nepomirljivost prema onim strujama u pojedinim političkim strankama koje su svojim političkim djelovanjem dovodile u pitanje sam opstanak hrvatske države i naroda.⁵⁸ Do žestokog i otvorenog sukoba došlo je

⁵⁴ Krizman, 1972., 420-423.

⁵⁵ Najzastupljeniji su bili sljedeći kotari: novigradski (35), bjelovarski (28), petrinjski (19), sisački (17) i brodski (14), dok je iz izbornog kotara Ludbreg prijavljeno svega 5 povjerenika. HNA, br. 38, 21. IX. 1905.

⁵⁶ HNA, br. 38, 21. IX. 1905.

⁵⁷ HNA, br. 38, 21. IX. 1905.

⁵⁸ U Narodnoj stranci takvu struju su zastupali mađaronski orijentirani političari, Kovačević i Egersdorfer; među pravašima frankovci, dok kod srpskih stranaka političari koji su negirali teritorijalnu cjelovitost Hrvatske. Programski najbliže HPSS-u smatrani su dalmatinski pravaši Pavlinovićeve orijentacije i istarski rodoljubi Vitezovićeve škole i Laginjine prakse. HM, sv. 5, Zagreb, 1905., 232-233; sv. 7, Zagreb, 1905., 315-318.

početkom listopada 1905. godine zbog potpisivanja Riječke rezolucije koju je HPSS najoštrije osudio te u tisku i djelovanju na terenu odlučno pobijao.⁵⁹

Početkom prosinca 1905. godine za HPSS su nastupili teški dani. Prilikom izbora novog Ravnateljstva Hrvatske nakladne zadruge - vlasnika i izdavača *Hrvatskog Naroda*, izbio je sukob koji je rezultirao prvim većim exodusom iz Stranke.⁶⁰ *Hrvatski Narod* prestale su biti glavno glasilo HPSS-a. Ulogu privremenog glasila preuzeo je tjednik *Hrvatske Novine*, urednika i izdavača Peroslava Ljubića sve do pokretanja glavnih novina HPSS-a - *Doma* 5. XII. 1906. godine.⁶¹

II. 3. ORGANIZACIJA HPSS-A U LUDBREŠKOM KOTARU (1905.- 1908.)

Seljački pokret koji je u prvoj polovici 1905. godine zahvatio čitavo područje Bjelovarsko-križevačke županije nije bio istog intenziteta u susjednoj, Varaždinskoj županiji. Tek nakon održane Prve glavne skupštine HPSS-a ozbiljnije se pristupilo organizaciji ogranaka u Varaždinskoj županiji u kojoj je aktivno sudjelovao i sam predsjednik Glavnog odbora, Stjepan Radić, shvaćajući važnost poduhvata s obzirom na gustoću naseljenosti, udio seljaštva u socijalno-gospodarskoj strukturi stanovništva te geostrateški položaj prema susjednom Međimurju.

Prvi pouzdani sastanak u Varaždinskoj županiji održan je 24. IX. 1905. godine u selu Đelekovec, u najistočnijoj općini izbornog kotara Ludbreg, koja se nalazila na graničnom području prema susjednoj, Bjelovarsko-križevačkoj županiji. Sastanak je sazvao Stanislav Pongrac, krojač, u kući Ivana Gregureka, a nazočilo mu je oko 250 seljaka iz Đelekovca, Velikog i Malog Otoka, Zablatja, Imbriovca (općina Đelekovec), Kuzminca, Koledinca (općina Rasinja) i Kapele (općina Mali Bukovec). Sastanku je prisustvovao i sam predsjednik Glavnog odbora HPSS-a, Stjepan Radić, koji je u svom govoru protumačio program, organizaciju i glavne zaključke Prve glavne skupštine HPSS-a. Pri tome je izdvojio tri područja u kojima je Hrvatski sabor, unatoč iznimno nepovoljnim odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. godine, mogao autonomno donositi zakone, a to su: uprava, sudstvo i školstvo. Stoga je HPSS, kako bi ostvario svoje programske osnove, nužno morao postati parlamentarnom strankom pa je u tom kontekstu protumačen zahtjev Prve glavne skupštine HPSS-a za općim pravom glasa. U poreznoj politici tražene su korijenite promjene glede raspodjele državnih prihoda, prvenstveno u korist seljaštva.⁶²

Od samog početka pokušaj organizacije ogranaka HPSS-a u kotaru Ludbreg naišao je na velike zapreke i protivljenja od strane vlasti. Zapravo, sve do ljeta 1905. godine nije bilo većih problema u širenju HPSS-a na terenu, međutim, tada su kotarske oblasti počele zabranjivati zakonom dozvoljene pouzdane sastanke pod izlikom da su prijetnja javnom redu i miru.⁶³ Tako je na

⁵⁹ HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 6, fol. 244.

⁶⁰ Na glavnoj skupštini Hrvatske nakladne zadruge 3. XII. 1905. godine za članove navedenog Ravnateljstva nisu izabrani neki predloženi kandidati HPSS-a, a među njima i Antun Radić, već dva predstavnika Hrvatske napredne stranke, otvorenog protivnika HPSS-a za koje su glasovali i članovi Glavnog odbora: Svetimir Korporić, Luka Šoški i Ivan Gmajnar što je izazvalo oštru reakciju HPSS-a i njihovo isključivanje iz Stranke. Perić, Ivan, Antun Radić 1868.-1919., Zagreb, 2002., 212-213; HNO, br. 3, 14. I. 1906.

⁶¹ Ogledni primjerak *Doma* tiskan je 15. IX. 1906. godine koji je s pozivom na pretplatu poslan svim povjerenicima i pouzdanicima HPSS-a. List je izlazio jedanput tjedno pod uredništvom Stjepana Radića. Pojedini broj stajao je 8 filira, a godišnja pretplata 4 krune. U zaglavlju *Doma* stalno su ponavljane programske poruke HPSS-a: Vjera u Boga i seljačka sloga! Budimo svoji svaki na svom, branimo složno hrvatski dom!

⁶² HNA, br. 39, 28. IX. 1905.

⁶³ O svom prisilnom izgonu iz stubičkog kotara od strane tamošnjeg kotarskog upravitelja Franje Piškorića

drugi pouzdani sastanak HPSS-a u Varaždinskoj županiji koji se trebao održati 1. X. 1905. godine u selu Kuzminec za općine Rasinja i Mali Bukovec, pozvanom Stjepanu Radiću kao opasnom pučkom agitatoru fizički onemogućen ulazak u selo od strane kotarskog upravitelja i oružaništva, a sastanak na kojem se okupilo gotovo 300 ljudi iz okolnih sela bio je raspušten.⁶⁴ I sljedeći pouzdani sastanak, sazvan za 15. X. 1905. godine u selu Sveti Petar, općina Mali Bukovec, nije uspio. Zbog najavljenog dolaska Stjepana Radića ponovno je blokirana državna cesta od Koprivnice do Ludbrega.⁶⁵

Čvrsti stav kotarskih oblasti prema HPSS-u i prva veća kriza unutar Stranke nije bitno usporila njezine aktivnosti u ludbreškom kotaru. Početkom 1906. godine Glavnom odboru HPSS-a prijavljeno je 14 novih povjerenika iz kotara Ludbreg. To su seljaci koji su iznijeli ustroj HPSS-a na tom području, stoga je potrebno navesti njihova imena: Ivan Mlinar i Franjo Triplat iz Kapele; Antun Halec i Tomo Zdelar iz Dubovice; Antun Martinković i Đuro Sobočanec iz Svetog Petra; Nikola Vršić iz Martinića; Blaž Šalomon, Ivan Virag i Mato Zadavec iz Novog Sela; Nikola Vugrinec i Rok Halapija iz Županca; Imbro Martinković iz Apatije; Tomo Povijač i Stjepan Zdelar iz Velikog Bukovca.⁶⁶

U skladu sa zaključkom Prve glavne skupštine HPSS-a o potpisivanju peticije kojom će se od bana i Sabora zahtijevati uvođenje općeg izbornog prava seljački povjerenici počeli su prikupljati potpise na terenu. Tako je u ludbreškom kotaru prikupljeno 325 potpisa u 9 sela. Ni ta stranačka aktivnost nije prošla bez problema. U Kr. kotarsku oblast u Ludbregu privedeni su na razgovor povjerenici Franjo Triplat i Mijo Žugec.⁶⁷

Raspisivanjem redovnih parlamentarnih izbora u Banskoj Hrvatskoj za 3., 4. i 5. V. 1906. godine rasplamsala se oštra međustranačka borba. U izbornom kotaru Ludbreg kao kandidat HPSS-a bio je nominiran član Glavnog odbora, Stjepan Gombović, seljak iz Šumeće kraj Broda koji je u drugoj polovici travnja 1906. godine, u prisustvu Stjepana Radića obilazio kotarska sela predstavljajući svoju kandidaturu.⁶⁸ Najveća borba u ludbreškom kotaru vodila se između Franje Tonkovića (Narodna stranka) i Pavla Gašparovića (Starčevićeva stranka prava) za kojeg je javno agitirao i sam ludbreški župnik Ivan Bočkaj.⁶⁹ Izbori u kotaru Ludbreg održani 5. V. 1906. godine prošli su bez incidenata. Izborni pobjednik, pravaš, Gašparović (139 glasova) odlučan je tek u užem izboru, dok je Gombović (HPSS) dobio samo 28 glasova.⁷⁰

Iako je HPSS istaknuo svoje kandidature u čak 23 izborna kotara⁷¹, nije uspio ući u Sabor. Izborni neuspjeh bio je opravdavan političkim neiskustvom, neprijateljskim odnosom vlasti, opozicije i crkvenih krugova prema HPSS-u te nesnalaženjem seljaštva.⁷²

izvjestio je Stjepan Radić hrvatsku javnost, podbana i vladu. Problema je bilo također u klanjačkom kotaru te u Brdovcu kraj Zaprešića. HNA, br. 32., 10. VIII. 1905.; br. 33, 17. VIII. 1905.

⁶⁴ O samom događaju izvjestio je Stjepan Radić u Hrvatskim Novinama br. 40, 5. X. 1905. Isti tekst objavili su: Obzor, Hrvatsko pravo, Pokret i Srbobran.

⁶⁵ HNA, br. 42, 19. X. 1905.

⁶⁶ HNO, br. 5, 1. II. 1906.

⁶⁷ HNO, br. 5, 1. II. 1906.

⁶⁸ U izbornom kotaru Ludbreg pored Stjepana Gombovića (HPSS) bili su kandidirani: Franjo Tonković (Narodna stranka), velikobukovečki župnik Milan Strahinšćak (Hrvatsko-srpska koalicija) te Pavao Gašparović (Starčevićeva stranka prava). HNO, br. 21, 24. V. 1906.; HNA, br. 18, 30. IV. 1906.

⁶⁹ HNO, br. 13, 29. III. 1906.

⁷⁰ HNO, br. 19, 10. V. 1906.; br. 21, 24. V. 1906.

⁷¹ HNO, br. 15, 12. IV. 1906.

⁷² HNO, br. 21, 24. V. 1906.

Nakon neuspjeha na svibanjskim izborima HPSS je u ljeto 1906. godine pokrenuo skupštinski pokret u čitavoj Banskoj Hrvatskoj. Na velikim javnim skupovima članovi Glavnog odbora HPSS-a tumačili su stranački program i organizaciju, javno iskazivali neslaganje s aktualnom službenom hrvatskom politikom, odgovarali na optužbe političkih protivnika, a napose crkvenih krugova te isticali važnost i zadaće novog stranačkog glasila *Doma i Hrvatske pučke seljačke tiskare*, organizirane kao dioničko društvo.⁷³ Financijske teškoće koje su Stranku pratile od samih početaka rada nastojale su se ublažiti pozivom pristašama na uplatu dobrovoljnog priloga u iznosu od 1 krune.

Prva javna pučka skupština za kotar Ludbreg održana je 15. VII. 1906. godine u Kapeli, općina Mali Bukovec, na koju je došlo, prema stranačkim novinskim izvještajima, oko 800 seljaka iz 5 općina. Samoj skupštini prisustvovali su članovi Glavnog odbora HPSS-a Stjepan Radić i dr. Šuperina koji su okupljenima tumačili problematiku hrvatskog državnog i seljačkog prava te narodne sloge na temeljima slavenske i narodne politike. Masovnost stranačkog skupa i prijava novih 48 povjerenika iz 17 sela uz 20 postojećih uzdigli su ludbreški kotar u najorganiziraniji seljački kotar Banske Hrvatske.⁷⁴ Nakon završetka jesenskih radova, 11. XI. 1906. godine, u selu Martijanec kraj Ludbrega održana je druga javna pučka skupština u ludbreškom kotaru kojoj je prisustvovalo preko 500 seljaka.⁷⁵

I u prvoj polovici 1907. godine HPSS je nastavio s organizacijom skupštinskog pokreta koji se, unatoč teškoćama, punim intenzitetom razvijao upravo u kotaru Ludbreg. Na velikoj narodnoj skupštini u Kuzmincu 3. V. 1907. godine u prisustvu oko 700 ljudi iz 23 sela Stjepan Radić je održao 3 politička govora: *Što je Hrvatima kriva današnja mađarska politika; Zašto novi Hrvatski sabor nije ništa učinio za seljačku stranku; Glavne točke o nauku ili programu HPSS-a.*⁷⁶ Već 12. V. 1907. godine održana je velika skupština HPSS-a (oko 2000 sudionika) u Ivancu kraj Koprivnice koja je označila početak žestoke borbe za svakog izbornika u ludbreškom kotaru između HPSS-a i Starčevićeve stranke prava. Naime, skupština je zbog frankovačkog pokušaja opstrukcije dovedena na rub incidenta. Sukob je bio izbjegnuto prisebnošću Radića i Gašparovića, ali će nadalje svaka velika javna skupština HPSS-a i Starčevićeve stranke prava proteći u stanju velikih napetosti i u očekivanju sve izglednijeg fizičkog sukoba.⁷⁷ Javni verbalni nasrtaji na Stjepana Radića od strane političkih protivnika postali su sve žešći i brojniji. Na javnoj skupštini Starčevićeve stranke prava u Ludbregu Stjepanu Radiću se prijetilo ubojstvom u slučaju njegova dolaska na najavljenju skupštinu HPSS-a u ludbreške Sesvete.⁷⁸ Prijetnje i zabrana održavanja javne skupštine u Sesvetama od strane nadležne Kr. kotarske oblasti nisu pokobile predsjednika Glavnog odbora HPSS-a koji je 26. V. 1907. godine održao javnu skupštinu u Đelekovcu u prisustvu preko 1600 stanačkih pristaša te dva pouzdana sastanka u Malom Bukovcu i ludbreš-

⁷³ Dionički kapital Hrvatske pučke seljačke tiskare d.d. Zagreb stvoren je znatnim udjelom imućnijih seljaka Đurđevca, Virja i drugih mjesta iz Podravine.

⁷⁴ HNO, br. 30, 26. VII., 1906., br.32, 9. VIII. 1906.

⁷⁵ HNO, br. 45, 8. XI. 1906.; br. 46, 15. XI. 1906.

⁷⁶ Skupština je završila oštrom polemikom između Stjepana Radića i bukovečkog kapelana Gažia koji je, izvukavši jednu rečenicu iz konteksta Radićevog djela *Slaveni i moderna kolonizacija*, optužio autora da želi uspostaviti bratstvo s Mađarima što je bilo shvaćeno kao još jedno podmetanje od strane crkvenih predstavnika. Dom, br. 19., 10. IV. 1907.; br. 23, 8. V. 1907.

⁷⁷ Na isti su način održavanje velike javne skupštine Starčevićeve stranke prava, zakazane za 22. VII. 1907. godine u Velikom Bukovcu, onemogućili pristaše i povjerenici HPSS-a predvođeni Blažom Šalomonom, Rokom Friščićem i Ivanom Mlinarom. Dom, br. 24, 15. V. 1907.; br. 34, 24. VII. 1907.

⁷⁸ Dom, br. 26, 29. V. 1907.

kim Sesvetama.⁷⁹ Protesti HPSS protiv zabrana održavanja seljačkih javnih skupova nedjeljama i blagdanima nisu dali rezultata. Stranka je takve poteze lokalnih vlasti i crkvenih krugova smatrala namjernim pokušajima onemogućavanja slobodnog političkog djelovanja jer se seljaci zbog prirode svoga posla nisu mogli okupljati radnim danima. Štoviše, ostalim političkim strankama javno djelovanje nedjeljama i blagdanima bilo je dopušteno. Tako je prvobitno zatražena dozvola za održavanje javne skupštine u Malom Bukovcu za 9. VI. dobivena tek za 19. VI. 1907. godine. Na skupštini se, unatoč radnom danu, okupilo preko 1000 ljudi iz 30–ak sela ludbreškog i koprivničkog kotara, a kao govornici bili su prijavljeni: predsjednik Stjepan Radić, kapelan Franjo Škrinjar te slikar Oton Iveković kao članovi Glavnog odbora.⁸⁰

Kako je dozvolu za veliki javni skup i nadalje bilo teško dobiti, HPSS se vratio organizaciji pouzdanih sastanaka. Tako su krajem srpnja 1907. godine održani pouzdani sastanci u Torčecu, Imbriovcu, Đelekovcu te Koprivničkom Ivancu na kojima je prvi puta najavljena izborna kandidatura Stjepana Radića u ludbreškom kotaru.⁸¹

Iz navedenog je vidljivo da je HPSS najviše uspjeha postigo u najistočnijoj općini, Đelekovcu gdje je počeo utjecati na političke, gospodarske i društvene strukture lokalne vlasti. Naime, početkom 1907. godine preuzeo je nadzor nad Upravnim odborom Hrvatske pučke knjižnice koja je postala organizacijsko središte stranačkih aktivnosti na tom području⁸² što se odrazilo na rezultate općinskih izbora 28. II. 1907. godine na kojima je 10–ak mladih ljudi, pristalica HPSS-a, uspjele ući u općinske strukture vlasti.⁸³ U svibnju 1907. godine utemeljena je Seljačka udruga za otvaranje prve narodne trgovine na ovom prostoru. Te su inicijative imale aktivnu podršku domaćeg župnika Ivana Malančeca koji je, za razliku od susjednih svećenika, pristao uz program HPSS-a što je i javno potvrdio na pouzdanom sastanku u Đelekovcu 20. VII. 1907. godine.⁸⁴

Održavanje pouzdanih sastanaka u Ivancu⁸⁵, Antolovcu, Velikom Otoku i Svetom Petru te velikom javnom skupštinom u ludbreškim Sesvetama⁸⁶ sredinom kolovoza 1907. godine završeno je organizacijsko razdoblje HPSS-a u istočnom dijelu kotara Ludbreg, stoga su njegove aktivnosti u narednom razdoblju bile usmjerene prema zapadnim selima. Početkom siječnja

⁷⁹ Dom, br. 26, 29. V. 1907.

⁸⁰ Na skupštini je izabrano 7 novih povjerenika i prijavilo se 22 novih pretplatnika za Dom. Dom, br. 30, 26. VI. 1907.

⁸¹ Dom, br. 35, 31. VII. 1907.

⁸² Hrvatska pučka knjižnica u Đelekovcu osnovana je 1903. godine zalaganjem Gjure Hercega i nekolicine pobornika pučke prosvjete. Dom, br. 12, 20. II. 1907.

⁸³ Dom, br. 18, 3. IV. 1907.

⁸⁴ Međutim, 1908. godine došlo je do sukoba između župnika Malančeca i ostalih dioničara Udruge koji je rezultirao župnikovom ostavkom i međusobnim optužbama u tisku. Na početku 1910. godine eskalirao je novi sukob zbog likvidacije lukna u općini Đelekovec. Nakon podnošenja tužbe protiv seljaka u spor se umiješala vlada i Zagrebačka nadbiskupija. U kolovozu 1910. godine župnik Malančec je bio premješten u Ivanjsku, čazmanski kotar. Stvoren je opći dojam da je sukobe potencirao upravo HPSS. Dom, br. 26, 29. V. 1907.; br. 35., 31. VII. 1907.; br. 44, 28. X. 1908.; br. 1, 5. I. 1910.; br. 32, 10. VIII. 1910.

⁸⁵ Prema izbornom zakonu u Ivancu je notirano ukupno 62 seljaka-izbornika. Uz HPSS je pristalo njih 52, stoga je bio najavljen idući sastanak već za 8. IX. 1907. godine kako bi se i tu preostalu desetericu nagovorilo da pristanu uz seljačku stranku. Dom, br. 38, 19. VIII. 1907.

⁸⁶ Skupštini je, unatoč lošem vremenu, prisustvovalo preko 1000 ljudi iz ludbreških Sesveta, Struge, Ludbrega, Svetog Đurđa, Hrženice, Karlovca, Dubovice, Kapele, Komarnice, Malog i Velikog Bukovca, Županca, Novog Sela, Svetog Petra, Gorice, Kuzminca, Imbriovca, Zablatja, Malog i Velikog Otoka, Selnice, Slokovca, Sigeteca i Đelekovca. Tu je izabran prvi povjerenik HPSS-a za Ludbreg, mjernik Nikola Županić, ali će kasnije napustiti Stranku. Odlučno su bile odbačene 3 najčešće optužbe na račun HPSS-a: poticanje seljačkih nemira, ateizam i prosrpstvo. Dom, br. 38, 19. VIII. 1907.

1908. godine članovi Glavnog odbora Ivan Mlinar i Blaž Šalomon te povjerenici Ilija Petrin, Rok Friščić i Franjo Triplat organizirali su uspješne pouzdane sastanke u Strugi, Karlovcu, Svetom Đurđu, Čičkovini, Hrastovljanu i Vrbanovcu na kojima su izabrani povjerenici za svako selo te su prijavljeni novi pretplatnici *Doma*.⁸⁷ Samo središte kotara – Ludbreg još je bilo čvrsto u rukama pravaša.

Iako je kotar Ludbreg bio jedan od najuzornije organiziranih seljačkih kotara s preko 100 povjerenika i 200 pretplatnika *Doma*⁸⁸, sve do rujna 1907. godine nije bio zastupljen u Glavnom odboru HPSS-a kada su u njega ušli Ivan Gerenčir, seljak iz Čičkovine, Ivan Mlinar, seljak iz Kapele i Blaž Šalomon, seljak iz Novog Sela.⁸⁹ Kao članovi Glavnog odbora bili su obavezni svake nedjelje organizirati skupštinu ili pouzdani sastanak, pripremiti teren za utemeljenje Seljačkog gospodarskog saveza te širiti program HPSS-a. Naročito sposobni odbornici koji su do prosinca 1907. godine održali najmanje 3 uspješna pouzdana sastanka, ulazili su u Poslovni odbor HPSS-a. Kako Stranka nije bila zadovoljna s brojem pretplatnika stranačkih glasila, od povjerenika je primarno zahtijevano da do kraja 1907. godine u svom selu i okolici povećaju pretplatu na *Dom*⁹⁰

Objavom kandidatura za izvanredne izbore u Banskoj Hrvatskoj koji su bili raspisani za 27. i 28. II. 1908. godine HPSS je počeo predizborne aktivnosti u borbi za ulazak u Hrvatski sabor. Pošto se ništa nije htjelo prepustiti slučaju, predsjednik Glavnog odbora, Stjepan Radić bio je kandidiran u trima, stranački najorganiziranijim kotarima: novigradskom, sisačkom i ludbreškom.⁹¹

U kotaru Ludbreg rasplamsala se oštra međustranačka borba. Najviše pažnje bilo je posvećeno općini Đelekovec koja je, od ukupno 440 kotarskih izbornika imala čak 184, stoga je HPSS tamo organizirao tijekom siječnja i početkom veljače 9 uspješnih pouzdanih sastanaka. U tim pripremama bili su najaktivniji: Blaž Šalomon, Ivan Mlinar kao članovi Glavnog odbora te povjerenik iz Malog Bukovca Rok Friščić.⁹² Najozbiljniji protukandidat HPSS-u u ludbreškom kotaru bio je kandidat Hrvatsko-srpske koalicije, Ferdo Šišić koji je u nekoliko navrata osobno boravio u svom izbornom kotaru.⁹³

U stranačkom glasilu *Dom*, br. 8, 19. II. 1908. godine tiskan je predizborni proglas HPSS-a u obliku prisege stranačkih saborskih kandidata.⁹⁴ Reakcija vlasti bila je vrlo oštra. Pozivajući se na § 65 Kaznenog zakona o remećenju javnog reda i mira te zak. čl. 14 iz 1870. godine o zaštiti nagodbene ugarsko-hrvatske zajednice uslijedila je zapljena druge točke proglašenja koja je u cjelosti glasila: *Svi skupa ćemo svom snagom i svakim mogućim načinom u saboru nastojati da se prekine i ukine svaka posebna zajednica između države Hrvatske i Ugarske*.⁹⁵ Stoga je, na osnovi brzog naloga Predsjedništva Kr. zemaljske vlade od 21. II. 1908. godine, 22. II. 1908. godi-

⁸⁷ *Dom*, br. 1, 2. I. 1908.; br. 2, 9. I. 1908.

⁸⁸ *Dom*, br. 4, 23. I. 1908.

⁸⁹ U Glavni odbor HPSS-a iz ludbreškog kotara ušao je 1912. godine Đuro Sisek, iz Gorice, općina Rasinja, dok se ime Ivana Gerenčira više ne spominje. *Dom*, br. 41, 11. IX. 1907; br. 3, 17. I. 1912.

⁹⁰ *Dom* br. 41, 11. XI. 1907.; br. 43, 25. IX. 1907.

⁹¹ *Dom*, br. 2, 9. I. 1908.

⁹² *Dom*, br. 4, 23. I. 1908.; br. 6, 5. II. 1908.

⁹³ *Dom*, br. 6, 5. II. 1908.

⁹⁴ Spomenuti proglas sastavili su Antun i Stjepan Radić, a sastoji se od 7 točaka u kojima su izložene osnove programa HPSS-a. *Dom*, br. 8, 19. II. 1908.

⁹⁵ *Dom*, br. 8, 19. II. 1908.; br. 9, 24. II, 1908.

ne, u prostorijama Kr. kotarske oblasti u Ludbregu, bio uhićen Stjepan Radić te sproveden Sudbenom stolu u Zagreb.⁹⁶ Zbog takvog razvoja događaja postojala je opasnost da predsjednici izbornih povjerenstava neće primati glasove za Stjepana Radića. Očekujući velik broj pristalica HPSS-a u Ludbregu na dan izbora, a time i moguće neredne, kotarski predstojnik Juzbašić, 3 dana prije izbora, uveo je izborne iskaznice za svakog izbornika.⁹⁷ Uhićenje Stjepana Radića imalo je suprotan učinak od očekivanja vlasti. Na izborima 27. II. 1908. godine u kotaru Ludbreg Stjepan Radić, s 229 glasova, osvojio je apsolutnu većinu.⁹⁸ Izborom Stjepana Radića u ludbreškom i novigradskom kotaru te Vinka Lovrekovića u čazmanskom kotaru HPSS je potvrdio status parlamentarne stranke što će odrediti njegovo djelovanje u narednom razdoblju.

II. 4. POLITIČKE BORBE U KOTARU LUDBREG U PARLAMENTARNOM RAZDOBLJU HPSS-A (1908.-1914.)

Iako se novoizabrani Sabor sastao već 12. III. 1908. godine, dva dana kasnije, 14. III. njegovo je zasjedanje odgođeno do 18. III. 1910. godine stoga nije obavljena ni verifikacija izbora saborskih mandata, ni njegova konstitucija. Tako je Hrvatska ušla u razdoblje dvogodišnje parlamentarne i ustavne krize koju je izazvao ban Pavao Rauch (1908.-1910.) vladavinom bez ustava i parlamenta, a cjelokupnu hrvatsku javnost dodatno je uzbudilo izbijanje aneksijske krize za čije je povoljno rješenje Hrvatska, zbog povijesnih i etničkih razloga, bila živo zainteresirana. HPSS je pozdravio austrougarsku aneksiju BIH nadajući se njezinom ujedinjenju s Hrvatskom. U djelu *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* Stjepan Radić je nastojao argumentima dokazati hrvatsko državno, povijesno, etničko i moralno pravo na BIH koje je oštro napadano od strane političkih predstavnika Srba u Hrvatskoj, službene srbijanske politike te srpske emigracije u Londonu i Petrogradu.⁹⁹

Nepovoljni uvjeti gospodarskog razvoja dovodili su do velike zaduženosti stanovništva. Iz redovitih Izvješća Varaždinske županije doznajemo o velikoj opterećenosti seljačkih gospodarstava hipotekarnim zajmovima. Pored toga, stanovništvo se zaduživalo i na mjenice s godišnjom kamatom od čak 12 %.¹⁰⁰ Postojeće Seljačke gospodarske udruge u Rasinji i Velikom Bukovcu nisu uspjele ublažiti teško financijsko stanje svojih članova. Slični problemi postojali su i u ostalim kotarima Banske Hrvatske, stoga je HPSS u tijekom 1908. godine usmjerio svoje aktivnosti na osnivanje saveza svih seljačkih gospodarskih zadruga pod nazivom Hrvatski seljački gospodarski savez koji bi se temeljio isključivo na seljačkom kapitalu, s osnovnim aktivnostima: kreditiranje svojih članova uz minimalne kamate (5-6 %), izvoz stoke u austrijski dio Monarhije te provođenje gospodarskih tečajeva radi unapređivanja poljoprivredne proizvodnje.¹⁰¹

⁹⁶ O tom događaju izvjestile su sve zagrebačke novine. Dom, br. 9, 24. II. 1908.

⁹⁷ Dom, br. 9, 24. II. 1908.

⁹⁸ Uz Stjepana Radića (HPSS) u izbornom kotaru Ludbreg još su bili kandidirani: Pavao Gašparović (Starčevićeva stranka prava) i Ferdo Šišić (Hrvatsko-srpska koalicija). Osim u ludbreškom, Stjepan Radić bio je izabran u užem izboru i u novigradskom kotaru. Najveći broj glasova HPSS (Stjepan Radić) je dobila upravo u ludbreškom kotaru (229), a najmanje u petrinjskom (39) i vojničkom (34). Dom, br. 9, 24. II. 1908.; br. 12, 18. III. 1908.

⁹⁹ O političkim stavovima Stjepana Radića prema aneksijskoj krizi vidi u: Boban, 1998., 249-255.

¹⁰⁰ Spomenut je primjer upravne općine Rasinja u kojoj je pored uknjiženih dugova evidentirano preko 200 tisuća kruna mjeničkog duga s godišnjom kamatom od 24000 kruna. IŽV za 1900., 24.

¹⁰¹ Dom, br. 31., 29. VII. 1908.

HPSS je od samih početaka djelovanja poklanjao veliku pozornost županijskim izborima nastojeći neposredno utjecati na lokalne gospodarske, političke, društvene i kulturne strukture vlasti. Stoga je objavio posebne naputke o radu, dužnostima i ponašanju svojih skupština. Od njih se tražilo sljedeće: međusobni dogovor o zajedničkom nastupu prije svake općinske sjednice ili županijske skupštine, konzultacija o važnim stvarima s Predsjedništvom ili članovima Glavnog odbora HPSS-a, otvorenost i odlučnost u iznošenju prijedloga i argumenata, ignoriranje svih provokacija te podnošenje kratkih izvještaja o radu skupštine koji su bili objavljeni u *Domu*.¹⁰² Na županijskim izborima u ludbreškom kotaru 14. IV. 1908. godine izabrana su četvorica kandidata HPSS-a: Ivan Mlinar iz Kapele, Blaž Šalamon iz Novog Sela, Ivan Gerenčir iz Čičkovine (članovi Glavnog odbora HPSS-a) i Rok Vadla iz Malog Otoka.¹⁰³ U radu Županijske skupštine isticali su se konkretnim prijedlozima kojima su nastojali ublažiti teške prilike u selima ludbreškog kotara. Tako su predlagali ukidanje novčanih kazni za one koji svoju stoku prodaju izvan sajmišnog prostora, osnivanje nagradnog fonda za najuspješnije stočare, ulaganje kapitala zemljišnih zajednica u seljačke zadruge, itd.. Zastupnici HPSS-a često su negodovali jer su im pozivi za županijske skupštine bili uručivani dan prije saziva pa nisu imali dovoljno vremena za kvalitetnu pripremu.¹⁰⁴

Kako se HPSS financirao isključivo dobrovoljnim priložima svojih članova nedostatak financija bio je jedan od ograničavajućih čimbenika u njegovom širenju. Neredovite uplate pretplata na stranačka glasila i financijska kriza oko Tiskare dovodile su u pitanje publicističku djelatnost Stranke. Takva situacija nametala je veliki oprez i razboritost pri sklapanju novih poslova na što je u nekoliko navrata upozoravao Stjepan Radić. Osobno je tražio od članova Glavnog odbora odbacivanje bilo kakve prisilne naplate dugova smatrajući da jedino politički rad na terenu može povećati broj pretplatnika.¹⁰⁵ Stoga je Radić, ubrzo nakon povratka iz Praga, održao 4 pouzdana sastanka u ludbreškom kotaru. Sastancima sazvanim za 30. VIII. 1908. godine u Vrbanovcu, ludbreškim Sesvetama, Malom Bukovcu i Đelekovcu prisustvovali su Vojislav Stanković, ravnatelj štedionice u Vinici te general Vladimir Mihajlovič Volodimirov, član ruskog izaslanstva na Sveslavenskom saboru u Pragu. Tom visokom i uvaženom gostu iz Rusije Stjepan Radić je želio predstaviti najuzornije organiziran seljački kotar u Banskoj Hrvatskoj. Visoki uzvanici upoznali su okupljene s rezultatima Sveslavenskog sabora u Pragu, političkom situacijom u Hrvatskoj i široj regiji s obzirom na aneksijsku krizu te aktivnostima oko organizacije Seljačkog gospodarskog saveza. Na sastanku u Vrbanovcu bio je postignut dogovor o konkretnim akcijama kako bi HPSS proširio svoj utjecaj unutar čitave Varaždinske županije.¹⁰⁶ Međutim, HPSS je i dalje teško prodirao u urbana područja koja nisu pokazivala gotovo nikakav interes za seljački pokret. Tako je Radićev pokušaj održavanja središnje skupštine HPSS-a za područje sjeverozapadne Hrvatske u Koprivnici 8. XI. 1908. godine doživio potpuni neuspjeh. Iako je glavna intencija sazvane skupštine bila stranačka podrška carskom proglasu aneksije BIH sam je Radić raspustio skupštinu kako bi izbjegao incident s pristalicama Starčevićeve stranke prava.¹⁰⁷ U kojoj je mjeri koprivnički kotar bio izgubljen za HPSS pokazuje pismo Peroslava Ljubića upućeno Stjepanu Radiću u kojem je izrazio krajnje nezadovoljstvo zbog svoje kandidature u koprivni-

¹⁰² Dom, br. 38, 22. IX. 1909.

¹⁰³ Dom, br. 15, 8. IV. 1908.; br. 17, 22. IV. 1908.

¹⁰⁴ Dom, br. 38, 22. IX. 1909.

¹⁰⁵ Korespondencija Stjepana Radića I, priredio Krizman, Bogdan, Zagreb, 1972., 446-447.

¹⁰⁶ Dom, br. 36, 2. IX. 1908.

¹⁰⁷ Dom, br. 46, 11. XI. 1908.

kom kotaru, smatrajući da ga je Radić namjerno žrtvovao jer su izgledi za pobjedu bili minimalni.¹⁰⁸

U prvoj polovici 1909. godine HPSS je ponovno potresala teška kriza. Tiskara se našla pred bankrotom, tužbe i pljenidbe vjerovnika bile su svakodnevna pojava. Zbog financijske krize među članovima Ravnateljstva Tiskare i Glavnog odbora HPSS-a zavladao je nepovjerenje. Također, administrativni poslovi u Stranci nisu bili vođeni u kontinuitetu. Posljednji popis povjerenika bio je izvršen još u XI. mjesecu 1905. godine. Mnogi od njih nisu podmirili svoju pretplatu na *Dom*, a neki čak nisu ni bili pretplatnici.¹⁰⁹ U jeku te stranačke krize Stjepan Radić nije bio u zemlji što je situaciju činilo još dramatičnijom. Naime, početkom ožujka 1909. godine otputovao je, preko Praga i Krakova, u Petrograd gdje je sa skromnim sredstvima boravio gotovo dva mjeseca. Na put se odlučio iz dva razloga: učvršćenja sveslavenske suradnje te ublažavanja posljedica protuhrvatske propagande srbijanskih političara u Rusiji koja se intenzivirala nakon austrijskog proglašenja aneksije BIH.¹¹⁰ U tom teškom periodu Stranku je spašavao Antun Radić koji je osobno proživljavao teške trenutke u Matici hrvatskoj. Izlaz iz krize vidio je jedino u osloncu na vlastite snage, političkoj agitaciji u kotarima, okupljanju seljaštva te apelima na njihov osjećaj solidarnosti. Međutim, u odsutnosti Stjepana Radića taj posao nije imao tko obaviti što je dokaz njegove iznimne uloge u organizaciji seljačkog pokreta.¹¹¹

Povratkom iz Rusije u svibnju 1909. godine Stjepan Radić je usmjerio svoju političku djelatnost prema spašavanju HPSS-a i to: organizacijom skupštinskog pokreta kako bi ponovno politički homogenizirao seljaštvo te prikupljanju financijskih sredstava za Tiskaru. Tako je krajem svibnja 1909. godine održao u kotaru Ludbreg 5 velikih pouzdanih sastanaka u Torčecu, Đelekovcu, Ivancu, Kuzmincu i Malom Bukovcu. Dolazak Stjepana Radića u kotar Ludbreg pobudio je veliki interes među seljaštvom koje je tada bilo pod dojmom frankovačke propagande o Radićevom bijegu u Rusiju.¹¹² Već početkom lipnja 1909. godine Stjepan Radić je otputovao u Prag nastojeći ishoditi povoljan kredit kako bi se mogla mirno provesti druga emisija dionica za Tiskaru i stranačka organizacija.¹¹³ Očito je da više nije imao povjerenja u članove Glavnog odbora HPSS-a koji nisu bili u stanju sanirati postojeću krizu, stoga je dao bratu Antunu konkretne smjernice za rad na terenu u njegovoj odsutnosti:

Kod seljačkih povjerenika inzistirati na jasnom opredjeljenju za HPSS.

Svaki povjerenik morao je postati dioničar Tiskare.

Primarna obaveza svakog pristaše HPSS-a bila je pretplata na *Dom*.

¹⁰⁸ Krajem 1908. godine Peroslav Ljubić definitivno se razišao s braćom Radić i priklonio se Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Kolar-Dimitrijević, Pisma Podravaca Stjepanu i Antunu Radiću u: Podravski zbornik, br. 18, 81.

¹⁰⁹ Korespondencija Stjepana Radića I, 453-456.

¹¹⁰ O trećem Radićevom boravku u Rusiji, potresnim momentima nemoći da se promijeni politički stav prema Hrvatskoj te krajnja bijeda na rubu gladovanja vidi u: Očak, Ivan, Hrvatsko-ruske veze, Zagreb, 1993., 94-100; Korespondencija Stjepana Radića I, 451-457.

¹¹¹ Korespondencija Stjepana Radića I, 457-458.

¹¹² Protiv sazivača tih javnih skupština: Ivana Mlinara, Blaža Šalamona, Stanislava Pongraca, Blaža Grejureka, Stjepana Coklića, Martina Remenara i g. Sibera, tajnika seljačke zadruge u Malom Bukovcu, kotarski predstojnik Medvedović podnio je sudsku tužbu jer skupštine nisu imale uredne prijave i dozvole kotarskih oblasti. Na tu je provokaciju reagirao sam Stjepan Radić koji se pojavio na sudu kao svjedok tuženih braneći svoje zastupničko pravo o održavanju skupština bez ikakve predhodne najave. *Dom*, br.22, 2. VI. 1909.; br. 38, 22. IX. 1909.

¹¹³ Korespondencija Stjepana Radića I, 468-469.

Nitko, osim Stjepana Radića, Antun Radić, Jalžabetića i Lovrekovića nije mogao održavati samostalne javne skupštine.

Na svim sastancima HPSS-a trebala se tumačiti tzv. *carevinska politika* s posebnim naglascima na cjelovitost Monarhije s jedinstvenom carevinskom vladom u Beču te općim carevinskim državljanstvom.

Sa svih većih okupljanja HPSS-a trebalo je poslati brzojave potpore državnim reformama cara Franje Josipa uz napomenu da bi ujedinjena Hrvatska bila neosvojivi obrambeni bedem Monarhije na Jadranu i Balkanu.¹¹⁴

Međutim, dugovi Hrvatske pučke seljačke tiskare privremeno su sanirani tek početkom lipnja 1910. podizanjem zajma kod *Ljudske posojilnice* u Ljubljani u iznosu od 50 000 kruna. Taj su iznos jamčili svojim posjedima dioničari Tiskare među kojima nalazim i Blaža Šalamona, člana Glavnog odbora HPSS-a iz ludbreškog kotara. Također, jamstva za veće ili manje svote za potrebe Tiskare i Stranke od 1908. godine potvrđivali su: Ivan Mlinar, Franjo Triplat (Kapela), Franjo Golec (Novo Selo) te Martin Kovačević (Torčec).¹¹⁵

Političku borbu HPSS-a protiv unionističke politike bana Pavla Raucha za ukidanje parlamentarne i ustavne krize Stjepan Radić nastojao je osnažiti stvaranjem koalicije stranaka koje su svoje djelovanje temeljile na hrvatskom i seljačkom pravu. Međutim, njegov pokušaj iniciranja pregovora između HPSS-a, Napredne seljačke stranke i Starčevićeve stranke prava u ljeto 1909. godine nije uspio.¹¹⁶ Očigledno da ti prijedlozi u vrijeme kada su se stranke počele pripremati za parlamentarne izbore nisu mogli biti prihvaćeni. Naime, HPSS, sa samo dva zastupnička mandata, u oštroj i beskompromisnoj opoziciji prema vladajućem režimu, neprihvaćen od strane crkvenih krugova nije predstavljao poželjnog i ozbiljnog političkog partnera.

Budući da je Stjepan Radić 1908. godine izabran i u ludbreškom i u novigradskom kotaru, opredjeljenjem za mandat izboren u novigradskom kotaru prema odredbi saborskog Izbornog reda otvorio je mogućnost da naknadnim saborskim izborima u kotaru Ludbreg HPSS dobije još jedan zastupnički mandat. Izvanredni izbori, rješenjem Odsjeka za unutarnje poslove Hrvatsko-slavonske zemaljske vlade, bili su raspisani za 7. V. 1910. godine.¹¹⁷ Na kandidacijskim skupštinama HPSS-a 24. IV 1910. godine u Martijancu, ludbreškim Sesvetama i Malom Bukovcu predložena je i jednoglasno prihvaćena kandidatura dr. Antuna Radića.¹¹⁸ Prema programu izbornog stožera HPSS-a u svim mjestima kotara Ludbreg održani su predizborni sastanci i skupštine na kojima su braća Radić nastupala zajedno. Svoje predizborne aktivnosti u kotaru Ludbreg Antun Radić započeo je 27. IV. 1910. godine održavanjem prve javne skupštine HPSS-a u samom Ludbregu u prisustvu 400 ljudi. 2. V. govorio je u Svetom Đurđu, Rasinji i Gorici, 3. V. u Velikom

¹¹⁴ U odsutnosti Stjepana Radića pouzdani sastanak u Svetom Petru najavljen za 29. VI. 1909. godine trebali su održati Antun Radić i Oton Iveković. Konkretno upute o organizaciji sastanka dobili su u pismu od samog Stjepana Radića iz Praga. Naime, Radić je nastojao iskoristiti dolazak većeg broja ljudi na proslavu zaštitnika tog mjesta za stranačku agitaciju. Međutim, kako doznajemo iz Doma, sastanak je zabranila Kr. kotarska oblast radi mogućeg narušavanja javnog reda i mira. Dom, br. 26, 30 VI. 1909.; Korespondencija Stjepana Radića I, 469.

¹¹⁵ Dom, br. 23, 8. VI. 1910.

¹¹⁶ Konkretno prijedloge o nazivu, programu i međusobnim odnosim u mogućoj koaliciji iznio je Stjepan Radić u pismima Mili Starčeviću 2. VIII. i 22. VIII. 1909. godine. Korespondencija Stjepana Radića I, 470-474.

¹¹⁷ Dom, br. 14, 6. IV. 1910.

¹¹⁸ Dom, br. 17, 27. IV. 1910.

Bukovcu, Dubovici i Novom Selu, 4. V. u ludbreškom Karlovcu i Svetom Petru, a završio je 5. V. skupštinama u Kuzmincu, Đelekovcu, Zablatju i Kutnjaku.¹¹⁹

Uz Antuna Radića (HPSS) zastupničke kandidature još su istaknuli: Ivan Ružić (Čista stranka prava) koji je uživao svesrdnu podršku lokalnog svećenstva i trgovaca židovskog porijekla te Ante Damaška (Hrvatsko-srpska koalicija). Rezultati izbora bili su očekivani s obzirom na snažnu ukorijenjenost HPSS-a u ludbreškom kotaru. Od 354 upisanih izbornika glasovanju se odazvalo njih 319. Radić je dobio 133, Ružić 102, a Damaška 84 glasova. U užem izboru između Antuna Radića i Ružića pobjedu je odnio Radić s 169 glasova čime je HPSS dobio treći mandat u Hrvatskom saboru.¹²⁰

Nakon završetka aneksijske krize, vladajućim krugovima Monarhije i tadašnjem mađarskom ministru predsjedniku Khuenu Héderváryju koji je vodio tešku borbu s mađarskom opozicijom, odgovaralo je smirivanje političke situacije i nezadovoljstva u Hrvatskoj. Postavljanjem svoga povjerenika i nekada glavne ličnosti Narodne stranke Nikole Tomašića za bana (1910.-1912.) te uvođenjem ustavnog režima u Hrvatsku Khuen je stvorio uvjete za sporazum s Hrvatsko-srpskom koalicijom koja se zbog mogućnosti dolaska na vlast pokazala spremnom za kompromis s mađarskim vladajućim krugovima opravdavajući svoj politički zaokret željom da se donese zakon o proširenom biračkom pravu.¹²¹

Najavljena izborna reforma u Hrvatskoj koja je provedena početkom travnja 1910. godine, kao dio Khuenove taktike protiv mađarske opozicije, nije u osnovi promijenila izborni sustav već je samo snižavanjem izbornog cenzusa proširila pravo glasa s manje od 2 % na oko 6 % stanovništva.¹²² U saborskom odboru za izradu Osnove o proširenju izbornog prava sudjelovao je Stjepan Radić koji je uz određene zamjerke pozdravio njezino donošenje procjenjujući da bi njome najviše dobio upravo HPSS jer bi od 190 000 novih izbornika oko 170 000 otpadalo na seljaštvo.¹²³ Stoga je HPSS tijekom 1910. godine privremeno podržavao bana Tomašića nadajući se da će tako moći utjecati na poboljšanje postojećih te donošenje novih zakona u interesu seljaštva. U tom kontekstu možemo promatrati rad Pete glavne skupštine HPSS-a 20. VIII. 1910. godine na kojoj se uopće nije raspravljalo o nacionalnom pitanju. U namjeri da se banu i cijeloj javnosti sustavno izlože pogledi HPSS-a vezano uz prava što ih je trebalo osigurati seljaštvu Stjepan Radić je napisao brošuru *Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora* koja je objavljena tek 1913. godine.¹²⁴

Novi, izvanredni parlamentarni izbori raspisani za 28., 29. i 31. X. 1910. godine bili su provedeni prema novom izbornom redu, koji je stupio na snagu 28. V. 1910. godine. Na već spomenutoj Petoj glavnoj skupštini HPSS-a istaknute su stranačke kandidature u 38 izbornih kotara. Zbog iznimnih zasluga i sposobnosti u organizaciji HPSS-a dvojica članova Glavnog odbora iz

¹¹⁹ Dom, br. 19, 11. V. 1910.

¹²⁰ Glasovalo se prozivanjem izbornika, nakon čega je svaki izbornik jasno i glasno izrekao ime i prezime zastupničkog kandidata za kojeg glasuje, a izborni odbori, pod nadzorom stranačkih izbornih stožera, bilježili su izbornikovo izjašnjavaње. Dom, br. 19, 11. V. 1910.

¹²¹ Šidak, Jaroslav, Gross, Mirjana, Karaman, Igor, Šepić, Dragovan, Povijest hrvatskog naroda 1860-1914, Zagreb, 1968., 265-267

¹²² Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 268.

¹²³ Osnovni Radićevi prigovori odnosili su se na nejednaku visinu izravnog poreza za izbornu pravo koji je u gradovima i trgovištima iznosio 10, a u selima 15 kruna. Također, tražio je provođenje izbora nedjeljama ili blagdanima kako bi seljaštvo i u jeku velikih sezonskih radova moglo prisustupiti izborima. Taj je prijedlog odbijen zbog velikog protivljenja svećenstva. Dom, 19, 11. V. 1910.

¹²⁴ Boban, 1998., 263-265.

ludbreškog kotara, Ivan Mlinar i Blaž Šalomon kandidirani su u kotarima Ivanec i Biškupec, ali bez krajnjeg uspjeha.¹²⁵ Nekoliko dana prije izbora ludbreški župnik Ivan Bočkaj (Čista stranka prava) povukao je svoju kandidaturu, tako da je Stjepan Radić bio izabran jednoglasno osvojivši ukupno 1191 glas.¹²⁶

Kao što je i bilo i za očekivati, zahvaljujući proširenju birčkog prava, HPSS je postigao znatan uspjeh na listopadskim izborima 1910. godine, osvojivši ukupno 9 (od 88) zastupničkih mandata.¹²⁷ Novoizabrani Sabor sastao se 22. XI. 1910. godine. Nakon ovjere zastupničkih mandata, izbora saborskih odbora, konstituiranja Sabora, podnošenja prvih interpelacija i debata, Sabor je prekinuo svoj rad do polovice siječnja 1911. godine.¹²⁸

1911. godina bila je iznimno teška za HPSS. Već krajem 1910. godine Stjepan Radić je uskratilo svaku podršku banu Tomašiću koji se, kao Khuenov povjerenik u Hrvatskoj, služio već viđenim protuustavnim metodama u očuvanju dualizma i mađarskih interesa čemu su težili mađarski i vladajući i opozicijski krugovi. U žestokom sukobu Tomašić je, čini se, ponudio Radiću novac u zamjenu za njegovu političku pasivizaciju i odlazak u inozemstvo. Radićevim odbijanjem izdan je nalog za uhićenje koje je Radić, pozivajući se na zastupnički imunitet, privremeno odgodio. Kao povod iskorišten je incident između Stjepana Radića i kotarskog predstojnika Janka Sokolića u Rajevu Selu, Soljanima i Vrbanji u travnju 1911. godine.¹²⁹

Nove političke okolnosti i nagomilani dugovi uslijed akutnog nedostatka novca zahtijevale su čvršći i organiziraniji unutarnji ustroj HPSS-a s jasno izraženim tendencijama prema decentralizaciji. Novi ustroj HPSS-a prihvaćen je na sjednici Glavnog odbora krajem lipnja 1911. godine, a donosi ga Dom, u svom 34. broju 23. VIII. 1911. godine gdje je najavljen njegov tisak u zasebnu knjižicu za potrebe stranačkih organizacija na terenu. Osnovni naglasak postavljen je na ustroj upravnih odbora unutar svake mjesne organizacije HPSS-a. Predsjednika i poslovođu (tajnika) samostalno i slobodno birale su pristaše. Mjesni upravni odbori bili su nadležni za organizaciju predizbornih stranačkih aktivnosti na terenu, predlaganje najaktivnijih kandidata za članove Glavnog odbora HPSS-a, redovito prikupljanje i slanje pretplate na *Dom*, izdavanje zaduženja brojnim povjerenicima na terenu te organiziranje različitih sadržaja radi prikupljanja dobrovoljnih priloga za Stranku i Tiskaru.. Dakle, prema novoj organizaciji, status povjerenika nije ukinut, štoviše, na pouzdanim sastancima prijavljivani su novi, a njihov osnovni zadatak je bio pomagati mjesnim upravnim odborima u svim aktualnim pitanjima, pokrenutim akcijama i problemi-

¹²⁵ Analizom kandidacijske liste HPSS –a vidljivo je da je jedan zastupnički kandidat, Stjepan Radić, predložen u 3 izborna kotara (ludbreški, petrinjski i sisački), a četiri zastupnička kandidata: Antun Radić, Benjamin Šuperina Vinko Lovreković i Ilija Martinović u dva izborna kotara. Od 32 predložena kandidata nalazim čak 24 seljaka, 2 književnika i publicista (Antun i Stjepan Radić), 2 odvjetnika (Vladko Maček i Benjamin Šuperina), 1 gospodarstvenika (Josip Predavec), 1 župnika (Juraj Ortner), 1 knjigovođu (Josip Ljubić) i 1 posjednika (Joso Sortić) Dom, br. 34, 24. VIII. 1910.

¹²⁶ Dom, br. 44, 25. X. 1910.; br. 45, 3. XI. 1910.

¹²⁷ Od oko 190 000 birača, glasovalo je 112 000 (oko 60 %), a HPSS je dobio 14 029 glasova čime je zauzeo sa Starčevićevom strankom prava 4. mjesto. Zastupnici HPSS-a u novoizabranom Saboru bili su: Stjepan Radić (izb. k. Ludbreg), Antun Radić (izb. k. Velika Gorica), Benjamin Šuperina (izb. k. Bjelovar), Antun Jembić (izb. k. Hercegovac), Vinko Lovreković (izb. k. Čazma), Tomo Jalžabetić (izb. k. Novigrad), Dragutin Kovačević (izb. k. Novska), Mato Babogredac (izb. k. Bošnjaci) i Josip Predavec (izb. k. Dugo Selo). Izborni pobjednik bila je Hrvatsko-srpska koalicija s 35 mandata. Dom, br. 47, 16. XI. 1910.

¹²⁸ Perić, 2002., 248.

¹²⁹ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 270-273.; Boban, 1998., 265; Janjatović, Bosiljka, Stjepan Radić : Progoni-zatvori-suđenja-ubojstvo 1889.-1928, Zagreb, 2003., 117-121.

ma.¹³⁰ Međutim, novi ustroj HPSS-a očigledno nije dao očekivane rezultate. Pretplata na *Dom* i dalje se neredovito uplaćivala što je dovelo do zastoja u raspačavanju 27. i 28. broja jer nije bilo novaca čak ni za poštarinu. U srpnju i kolovozu 1911. godine objavljena su samo dva broja *Doma*.

Unataoč političkim pritiscima, taktikom obećanja i protuustavnim metodama ban Tomašić nije uspio stvoriti poslušnu *mađaronsku* većinu u Hrvatskom saboru, stoga je ugarska vlada sredinom 1911. godine odgodila njegovo zasjedanje. U situaciji kada ne zasjeda Hrvatski sabor HPSS se ponovno vratio organizaciji skupštinskog pokreta na terenu, austroslavizmu te ideji okupljanja državotvornih političkih stranaka u snažnu proturežimsku koaliciju. Stoga je na velikoj javnoj skupštini u Velikom Bukovcu 24. IX. 1911. godine zatražena politička potpora temeljnim seljačkim zahtjevima: osnivanju državne seljačke banke, izmjeni upravnih i gospodarskih zakona u korist seljaštva, novčanom poticaju pučkom školstvu i učiteljstvu te promjenama u sudbenom postupku. Ponovno se tražilo rješenje hrvatskog pitanja u okvirima austroslavizma, stoga je poslana brzopjavna molba u Beč za nastavak zasjedanja Hrvatskog sabora.¹³¹

U još jednom pokušaju stvaranja pokorne saborske većine, ugarska vlada je 7. XI. 1911. godine raspustila Sabor te su novi, izvanredni izbori raspisani za 15., 16. i 18. XII. 1911. godine.¹³²

HPSS je objavila izborne kandidature u 34 izborna kotara. Za zastupničkog kandidata kotara Ludbreg, kao najsigurnijeg seljačkog izbornog kotara, ponovno je nominiran Stjepan Radić. Član Glavnog odbora Ivan Mlinar postavljen je, unatoč neuspjehu na listopadskim izborima 1910. godine, za zastupničkog kandidata u izbornom kotaru Ivanec.¹³³ Da bi izbjegao ponovni pokušaj uhićenja zbog slučaja Sokolić, Stjepan Radić je bio prisiljen prvi puta prepustiti predizborne aktivnosti mjesnim odborima HPSS-a.¹³⁴ U izbornom proglašenju tiskanom u *Domu* br. 49, 3. XII. 1911. godine Antun i Stjepan Radić oštro su napali postojeći protuustavni režim bana Tomašića, sustavno kršenje seljačkih prava i sloboda te onemogućavanje parlamentarizma, a kao izravnu posljedicu takvog stanja navode sve snažniju emigraciju u preokooceanske zemlje. Seljacima je jasno stavljeno do znanja da u slučaju nepostojanja seljačkog kandidata ili kod užeg izbora uvijek glasuju za protukandidate režimske Stranke narodnog napretka.¹³⁵

Izbori u ludbreškom kotaru održavali su se u iznimno dramatičnim i neregularnim uvjetima. Naime, samo mjesto izbora, Ludbreg, doslovno je okupirala vojska koja je kontrolirala sve izlaze i ulaze u mjesto.¹³⁶ U takvoj situaciji veliku ulogu odigrali su povjerenici HPSS-a koji su nastojali izbjeći svaku mogućnost izbijanja oružanog incidenta. Unatoč političkim pritiscima, progonima, nepravilnostima i zastrašivanju Stjepan Radić (HPSS) osvojio je apsolutnu većinu s 1375 glasova u odnosu na svoje protukandidate: bivšeg kotarskog predstojnika Stjepana Medvedovića (Stranka narodnog napretka) i Ivana Kolarića (Čista stranka prava).¹³⁷

¹³⁰ Dom, br. 34, 23. VIII. 1911.

¹³¹ Dom, br. 38, 20. IX. 1911.

¹³² To su bili četvrti izbori u pet godina. Dom, br. 49, 3. XII. 1911.

¹³³ Dom, br. 45, 9. XI. 1911.

¹³⁴ Dom, br. 46., 15. XI. 1911.

¹³⁵ Dom, br. 49, 3. XII. 1911.

¹³⁶ Dom, br. 52, 29. XII. 1911.

¹³⁷ Prema biračkim spiskovima u Banskoj Hrvatskoj (1911. godina) evidentirano je 185 398 izbornika, a glasovalo je 108 598 (58 %). HPSS je ukupno osvojio 14 385 glasova, tj. 8 zastupničkih mandata: Stjepan Radić (izb. k. Ludbreg), Antun Radić (izb. k. Velika Gorica), Benjamin Šuperina (izb. k. Bjelovar), Antun Jembrić (izb. k. Hercegovac), Vinko Lovreković (izb. k. Čazma), Tomo Jalžabetić (izb. k. Novigrad), Mato Babogredac (izb. k. Bošnjaci) i Josip Predavec (izb. k. Dugo Selo). Dom, br. 52, 29. XII. 1911.;

Hrvatsko–srpska koalicija, unatoč izbornim koalicijama, izgubila je nekoliko mandata, a najjača parlamentarna stranka postala je velikoaustrijska Stranka prava.¹³⁸ Dakle, prosinački parlamentarni izbori 1911. godine označili su kraj Tomašićevog režima. Za novog bana postavljen je bivši podban u Rauchovoj vladi, povjerenik Pešte, Slavko Cuvaj čijim je imenovanjem započelo razdoblje otvorenog apsolutizma u Banskoj Hrvatskoj. Svoje banovanje počeo je velikim zapljenama novina, uvođenjem stroge cenzure tiska i raspuštanjem Sabora koji zapravo nije ni bio konstituiran. U atmosferi rastućeg nezadovoljstva hrvatske javnosti zbog nemogućnosti aktualizacije nacionalnih zahtjeva, gospodarske krize kao posljedice aneksijske krize, zaoštavanja vanjskopolitičkih odnosa i političkog sporazuma između Stranke prava i Hrvatsko–srpske koalicije dogodio se opći štrajk zagrebačkih srednjoškolaca koji je poslužio Khuenovoj vladi da 3. IV. 1912. godine ukine Ustav i uvede komesarijat u Bansku Hrvatsku.¹³⁹ Kako bi se onemogućila svaka opozicijska djelatnost provodila se preventivna cenzura tiska, ukinut je zakon o pravu okupljanja te je uveden policijski nadzor gradskih uprava. Padom Khuenove vlade pojavila se mogućnost smirivanja teškog stanja u Hrvatskoj, ali su pokušaj atentata na Cuvaja i izbijanje Balkanskog rata odgodili uspostavu ustavnog stanja.¹⁴⁰

Uvođenjem komesarijata u Hrvatsku političko djelovanje HPSS bilo je gotovo onemogućeno. U kotaru Ludbreg Stjepan Radić je početkom siječnja 1912. uspio održati dvije velike skupštine i više pouzdanih sastanaka namjeravajući stranačke aktivnosti usmjeriti prema samom središtu kotara – Ludbregu.¹⁴¹ Međutim, već 27. I. 1912. godine bio je uhićen zbog slučaja Sokolić, osuđen pred osiječkim Sudbenim stolom te se od veljače do kolovoza 1912. godine nalazio u osiječkom zatvoru.¹⁴² Za HPSS i njega osobno nastupilo je teško razdoblje, a njegova obitelj uspjela je preživjeti zahvaljujući knjižari koju su otvorili krajem 1911. godine.¹⁴³ Posljednji broj *Doma* u 1912. godini tiskan je 11. VII. 1912. godine.¹⁴⁴ Članovi mjesnih odbora i povjerenici nastojali su HPSS financijski održati na površini prikupljanjem dobrovoljnih priloga koristeći svaku priliku većih seljačkih okupljanja kao što su svatovi, seljačke zabave i proštenja.¹⁴⁵ Ta sredstva bila su minorna s obzirom na goleme dugove Tiskare (preko 60 000 kruna) koja se nalazila pred financijskim slomom.¹⁴⁶ Stoga je Stjepan Radić u ime Nadzornog odbora Tiskare, odmah nakon izla-

Perić, 2002., 252-259.

¹³⁸ Velikoaustrijska, svepravaška organizacija pod nazivom Stranka prava nastala je sredinom 1911. godine fuzijom starčevićanaca i franko-klerikalaca kao rezultat politike velikoaustrijskih krugova kojom su, uz pomoć dijela svećenstva, nastojali podrediti pravaške grupacije svojim interesima te onemogućiti njihov pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja. Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 273-276.

¹³⁹ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 276-277.

¹⁴⁰ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 278.

¹⁴¹ Dom, br. 2, 10. I. 1912.

¹⁴² O sudskim procesima Stjepanu Radiću u Osijeku 1912. godine vidi u: Korespondencija Stjepana Radića I, 504-518; Janjatović, Bosiljka, Sudski procesi Stjepanu Radiću u Osijeku 1912. godine, Historijski zbornik, Zagreb, 1996., 201-207; Janjatović, 2003., 111-145.

¹⁴³ Knjižara je protokolirana kao Slavenska knjižara Stjepana i Marije Radić, a otvorena je 1. XI. 1911. godine u Jurišićevoj ulici.

¹⁴⁴ Dom, br. 20, 11. VII. 1912.

¹⁴⁵ Dom, br. 8, 22. II. 1912., br. 11, 13. III. 1912.; br. 12, 20. III. 1912.

¹⁴⁶ Očito da zajam kod Ljudske posojilnice u Ljubljani u iznosu od 50 000 kruna podignut u lipnju 1910. godine nije bio dostatan za potpunu sanaciju dugova. Ostali su još neplaćeni sudski troškovi (oko 6000 kruna), stara predplata za Dom (13000 kruna) te je gubitak Tiskare za 1910. godine iznosio 5000 kruna. HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 9, fasc. II, br. 145.

ska iz zatvora, sazvaio izvanrednu Glavnu skupštinu svih dioničara za 22. IX. 1912. godine sa samo dvije točke dnevnog reda:

1. Izvješće Ravnateljstva o stanju u Tiskari;

2. Prijedlog Ravnateljstva i zaključak Skupštine o koracima za opstanak i napredak Tiskare.¹⁴⁷

Pozivu je bio priložen i posljednji dramatičan apel članova Ravnateljstva za pomoć *Domu* i Tiskari s konkretnim financijskim zahtjevima. Prema proračunu bankrot se mogao izbjeći ako bi barem svaki treći pristaša uplatio 5 kruna na račun Tiskare: jednu krunu odmah, dvije do kraja rujna 1912. godine te još dvije do kraja listopada tekuće godine. Od dioničara Tiskare tražila se hitna uplata u iznosu od najmanje 10 kruna.¹⁴⁸ U suprotnom, posljedice bi bile nesagledive i dalekosežne. *Dom* bi prestao izlaziti, propala bi već uplaćena glavica od 32 000 kruna, a najavom stečaja Tiskare počeo bi istražni proces protiv članova Ravnateljstva i prisilna ovrha nad imovinom dioničara. Takav razvoj događaja u potpunosti bi diskreditirao i kompromitirao Stjepana Radića koji, nakon 20 godina neumornog političkog rada, progona i zatvaranja, to nikako nije zaslužio.¹⁴⁹ Ovakav dramatičan prikaz posljedica financijskog sloma očito je dao rezultate. Dobrovoljnim priložima sanirana su najhitnija potraživanja vjerovnika, tako da je Tiskara mogla ući u još jednu financijski neizvjesnu godinu.

Izbijanje Balkanskog rata i općenito ogorčenje u vezi s komesarijatom primoralo je vladajuće krugove Monarhije na smirivanje stanja u Hrvatskoj. Kako ratna situacija nije dopuštala uvođenje ustavnog stanja, provedene su samo površinske promjene. Omraženog Cuvaja zamijenio je činovnik, Unkelhäuser čime je ugarska vlada pokazala spremnost na popuštanje. U ljeto 1913. godine za komesara je postavljen Nikola Skerlec sa zadatkom pripremanja ustavnog stanja. Istovremeno, ugarski ministar predsjednik Istvan Tisza vodio je pregovore s vodstvom Hrvatsko-srpske koalicije koja je bila spremna na popuštanje kako bi došla na vlast želeći neodložno spriječiti produženje apsolutizma. Njezino odustajanje od revizije Nagodbe nužno je dovelo do raskida sa Strankom prava i HPSS-om. 2. XII. 1913. godine ukinut je komesarijat, Skerlec je postao ban, a raspisani su parlamentarni izbori za 16. XII. 1913. godine.¹⁵⁰

Na prosinačkim parlamentarnim izborima 1913. godine HPSS je istaknuo 27 zastupničkih kandidatura u 31 izbornom kotaru.¹⁵¹ Rezultati izbora bili su iznenađujući. HPSS je osvojio samo 3 zastupnička mandata: Stjepan Radić (izborni kotar Ludbreg), Vinko Lovreković (izborni kotar Čazma) i Tomo Jalžabetić (izborni kotar Novigrad).

Slab izborni rezultat HPSS-a može se objasniti većinskim izbornim sustavom, manipulacijama, pritiscima, kolebljivosti seljačkih izbornika, gušenjem stranačkog života u razdoblju komesarijata te nedostatkom financijskih sredstava. Dio krivnje snosilo je samo vodstvo Stranke zbog svoje nedosljednosti u političkoj taktici suradnje čas s režimom, čas s opozicijom.¹⁵²

HPSS je i tijekom 1913. godine imao velikih financijski teškoća. Najveći dužnici bili su *Dom* i Tiskara. U srpnju 1913. godine Stranka je objavila mjere financijske sanacije oslanjajući se

¹⁴⁷ HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 9, fasc. II, br. 145.

¹⁴⁸ HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 9, fasc. II, br. 145.

¹⁴⁹ Na kraju apela navode se imena članova Ravnateljstva Tiskare: Tomo Jalžabetić, dr. Antun Radić, Juro Valečić, Oton Iveković i Zvonimir Pužar. HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 9, fasc. II, br. 145.

¹⁵⁰ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 284-290.

¹⁵¹ Iz ludbreškog kotara nominiran je Blaž Šalamon u kotaru Biškupec. Dom, br. 47, 3. XII. 1913.

¹⁵² HPSS je osvojio približno isti broj glasova kao i na izborima u XII. mjesecu 1911. godine (12 986 glasova ili 8 %). Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 290-292; Perić, 2002., 256.

isključivo na vlastite snage. Svi su pretplatnici najkasnije do 1. IX. morali podmiriti stari dug, ali i pretplatu za 1913. godinu. Nadalje, apeliralo se na imućnije seljake koji su bili u mogućnosti da do kraja 1913. godine uplate 100 kruna u gotovini čime bi postali *utemeljitelji pretplatnici Doma*, tj. bili bi oslobođeni plaćanja pretplate do kraja života kao i njihovi nasljednici. Ponovnim oživljavanjem stranačkog života tražilo se od povjerenika prikupljanje dobrovoljnih financijskih priloga na stranačkim skupovima, ali se izričito zabranilo traženje milostinje od kuće do kuće.¹⁵³

Izborni pobjednik prosinačkih izbora 1913. godine, uz izdašnu vladinu pomoć, bila je Hrvatsko-srpska koalicija. Cijena njezinog dolaska na vlast bila je izglasavanje zakona o produljenju financijskog dijela Nagodbe u Hrvatskom saboru. Stoga je, da bi zadovoljila ugarsku vladu, nasilnim sredstvima slomila hrvatsku opoziciju čime je omogućeno izglasavanje navedenog zakona. Međutim, ugarska se vlada nije zadovoljila postignutim, štoviše, sustavnim kršenjem Nagodbe nastojala je u potpunosti likvidirati hrvatsku autonomiju. To je izazvalo niz protestnih skupština i demonstracija omladine i HPSS-a na kojima se protestiralo protiv nasilja, bezobzirnosti, samovolje i sluganstva Koalicije, pozivalo se na ujedinjenje svih opozicijskih snaga u raskrinkavanju njezinih neustavnih postupaka i optužaba na račun HPSS-a, tražila se potpuna financijska samostalnost Hrvatske, osnivanje državne seljačke banke te iskazivanje nezadovoljstva na sljedećim parlamentarnim izborima.¹⁵⁴ Osim skupštinskog pokreta HPSS je nastojao internacionalizirati političko stanje i vlastitu ulogu na političkoj sceni u Hrvatskoj. Na sjednici Glavnog odbora HPSS-a izabrana je mala delegacija koja je Hrvatima u SAD-u trebala objasniti političku situaciju u zemlji te otkloniti sve dezinformacije vezane uz djelovanje i program HPSS-a.¹⁵⁵

U stanju sveopćeg nezadovoljstva i zaoštavanja vanjskopolitičkih odnosa bili su raspisani novi izbori za 22. IV. 1914. godine. U svome nastojanju da postigne izbornu pobjedu u ludbreškom kotaru nad prvakom najžešće opozicijske stranke, Stjepanom Radićem, Hrvatsko-srpska koalicija koristila je sva dopuštena i nedopuštena sredstva u postizanju tog cilja. U potrazi za snažnom političkom ličnošću kao dostojnim protukandidatom, vršio se pritisak na predstojnika Kr. kotarske oblasti, Stjepana Medvedovića da prihvati kandidaturu pri čemu mu se garantirala sigurna pobjeda jer se računalo na poništenje vjerojatnog Radićevog izbora. Također, pozivali su se utjecajni prvaci HPSS-a u kotarsku oblast, a od njih se zahtijevalo glasovanje za Koaliciju. Međutim, Medvedović je, kao aktivni kotarski predstojnik, kandidaturu odbio. Vjerojatno je izborni poraz na prosinačkim izborima 1911. godina ostavio na njega duboke posljedice. Unatoč tome što Radić nije imao protukandidata u ludbreškom kotaru njegove predizborne aktivnosti i nadalje se se opstruirale, naročito u samom Ludbregu koji je i dalje bio neosvojiva frankovačka utvrda. Stoga je Radić proveo samo 3 dana među svojim izbornicima. 19. IV. 1914. godine održane su predizborne skupštine u Svetom Đurđu, ludbreškim Sesvetama i Cvetkovcu, 25. IV. 1914. godine u Kunovcu i 26. IV. 1914. godine u Ludbregu, Hrženici, Martijancu i Kapeli. Skupštine je pratila poznata stranačka ikonografija: glazba, domoljubne pjesme, slogani, stranački i nacionalni simboli. Radić je okupljenima govorio o narodnom i seljačkom pravu, aktualnoj političkoj situaciji u zemlji, o stranačkim odnosima u parlamentu s naglaskom na pravško-seljačku saborsku koaliciju u borbi protiv izglasavanja produljenja financijske klauzule Nagodbe i Zakona

¹⁵³ Dom, br. 30, 30. VII. 1913.

¹⁵⁴ Dom, br.2, 9. I. 1914.; br. 4, 21. I. 1914.; Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 291-292.

¹⁵⁵ Dom, br. 4, 21. I. 1914.

o izvlašćenju morske obale, o neustavnim i nasilnim metodama vladajuće Koalicije i važnosti parlamentarnih izbora.¹⁵⁶

Na posljednjim izborima u Austro-Ugarskoj Monarhiji 28. IV. 1914. godine, samo dva mjeseca prije atentata na Franju Ferdinanda u Sarajevu, Stjepan Radić (HPSS) izabran je po peti puta za zastupničkog kandidata izbornog kotara Ludbreg, jednoglasno, s 1179 glasova.¹⁵⁷

Zbivanja u Prvom svjetskom ratu i poslijeratnom razdoblju otvarala su nova vanjsko- i unutarnjopolitička pitanja. U novonastaloj konstelaciji snaga HPSS je postao najsnažnija oporbena politička stranka s izrazitim nacionalnim predznakom, međutim, jaz između njenih političkih ciljeva i njihove aktualizacije ostat će i dalje nepremostiv.

III. ZAKLJUČAK

Organizacijom HPSS-a Antun i Stjepan Radić uključili su hrvatski prostor u kretanja kakva su već postojala u srednjoj, jugoistočnoj i istočnoj Europi gdje su seljački pokreti, zastupajući tzv. *seljački demokratizam* predstavljali središnji put između liberalnog kapitalizma i socijaldemokracije. Hrvatsko društvo, s dominantnim agrarnim stanovništvom i nerazvijenim građanstvom bilo je otvoreno prihvaćanju ideologije HPSS-a koja je seljaštvu namijenila glavnu ulogu u borbi za demokratizaciju društva i nacionalnu samostalnost. Međutim, gledajući u cjelini seljački pokret braće Radić do 1918. godine nije mogao postići znatniji politički uspjeh jer je izborno pravo u Banskoj Hrvatskoj imalo tek 2% stanovništva. Njegova duboka ukorijenjenost u kotaru Ludbreg u razdoblju od 1905. do 1914. godine rezultat je prevlasti agrarnog gospodarstva, velike etničke homogenosti stanovništva te postojanju srednjeg i imućnijeg sloja seljaštva kao posljedice procesa stratifikacije koji je zahvatio hrvatsko selo na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. U tom kontekstu mogu se protumačiti pet uzastopnih zastupničkih kandidatura predsjednika i glavnog ideologa HPSS-a, Stjepana Radića, u kotaru Ludbreg gdje je njegova pobjeda na parlamentarnim izborima, unatoč pritiscima, nedemokratskim postupcima režima te nepovoljnom izbornom zakonu, već unaprijed bila izvjesna.

IV. IZVORNA GRAĐA

1. Dom, Zagreb, 1906.-1914.
2. Hrvatska Misao, sv. II, ur. Lav Mazzura, Zagreb, 1903.
3. Hrvatska Misao, sv. III-VI, ur. i izdavač Stjepan Radić, Zagreb, 1903.-1906.
4. Hrvatski Narod, Zagreb, 1904.-1906.
5. Izvješće o javnoj upravi u županiji varaždinskoj u godini 1904., Varaždin, 1905.
6. Izvješće o javnoj upravi u županiji varaždinskoj u godini 1905., Varaždin, 1906.
7. Izvješće o javnoj upravi u županiji varaždinskoj za godinu 1908., Varaždin, 1909.
8. Izvješće o javnoj upravi u županiji varaždinskoj za godinu 1912., Varaždin, 1913.
9. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županijske i područnih joj kotarskih oblasti za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1900., Varaždin, 1901.
10. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora kr. županijske i područnih joj kotarskih oblasti za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1903., Varaždin, 1904.

¹⁵⁶ Dom, br. 17, 22. IV. 1914.; br. 18, 31. IV. 1914.

¹⁵⁷ Dom, br. 18, 31. IV. 1914.

11. Narodne Novine, Zagreb, 1905.-1914.
12. Naše pravice, Varaždin, 1907., 1910., 1911.
13. Podravac (od 1. I. 1905. Hrvatske Novine), Virje, 1904.-1905.
14. Radić, Stjepan, Pogled na politički rad Stjepana Radića, seljačkog kandidata za kotar Ludbreški, Sisački i sv. Ivan Zelina, Zagreb, 1911.
15. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, Zagreb, 1913.
16. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II, Zagreb, 1917.

V. ARHIVSKA GRAĐA

1. HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 6, fol. 244 i 249.
2. HDA, f. 815 Radić Antun, Pavle i Stjepan, kut. 9, fasc. II, br. 128 i 145

OBJAVLJENA GRAĐA

1. Korespondencija Stjepana Radića I, priredio Krizman, Bogdan, Zagreb, 1972.
2. Politički spisi Stjepana Radića, priredio Kulundžić, Zvonimir, Zagreb, 1971.
3. Pisma Podravaca Stjepanu i Antunu Radiću, priredila Kolar-Dimitrijević, Mira, u: Podravski zbornik, br. 18, Koprivnica, 1992., 71-134.

LITERATURA

1. Banac, Ivo, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika, Zagreb, 1988.
2. Belošević, Stjepan, Županija Varaždinska i slobodni kraljevski grad Varaždin, Zagreb, 1926.
3. Boban, Branka, Demokratski nacionalizam Stjepana Radića, Zagreb, 1998.
4. Bojanić, Milorad, Žugaj, Miroslav, O rudarstvu Varaždinske županije na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u: Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin, br. 17, Varaždin, 1993., 157-185.
5. Feletar, Dragutin, Povijesni razvoj i suvremeno značenje vađenja ugljena u podravskoj Bilogori, u: Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, JAZU, br. 1, Varaždin, 1986., 171-191.
6. Gross Mirjana, Szabo Agneza, Prema hrvatskom građanskom društvu, Zagreb, 1992.
7. Hobsbawm, Eric, Nacije i nacionalizam, Zagreb, 1993.
8. Janjatović, Bosiljka, Stjepan Radić: Progoni-zatvori-suđenja-ubojstvo 1889.-1928, Zagreb, 2003.
9. Janjatović, Bosiljka, Sudski procesi Stjepanu Radiću u Osijeku 1912. godine, Historijski zbornik, Zagreb, 1996.
10. Jelavich, Charles, Južnoslavenski nacionalizam, Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914., Zagreb, 1990.
11. Karaman, Igor, Privredni razvitak mjesta i okoline Ludbrega 1848-1914., u: Ludbreg, Ludbreg, 1984., 243-256.
12. Krizman, Bogdan, Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904-1905), u: Radovi Instituta za hrvatsku povijest 2, Zagreb, 1972.
13. Kolar-Dimitrijević, Mira, Privredne i socijalne prilike ludbreškog kotara u međuratnom razdoblju, u: Ludbreg, Ludbreg, 1984., 259-180.
14. Matković, Hrvoje, Povijest Hrvatske seljačke stranke, Zagreb, 1999.
15. Matković, Stjepan, Viđenje S. Radića o preobražaju Habzburške monarhije 1905.-1906., u: Časopis za suvremenu povijest br. 1, Zagreb, 1993, 125-139.
16. Očak, Ivan, Hrvatsko-ruske veze, Zagreb, 1993.
17. Perić, Ivo, Antun Radić 1868.-1919., Zagreb, 2002.
18. Sirotković, Hodimir, Margetić, Lujo, Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije, Zagreb, 1988.
19. Spomenica braće Radić, Stjepan Radić, I-II, priredio Gaži, Franjo, Zagreb, 1990.
20. Stančić, Nikša, Hrvatska nacija i hrvatski nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Zagreb, 2002.
21. Stančić, Nikša, Hrvatski građanski sabor 1848.-1918., Zagreb, 1994.
22. Šidak, Jaroslav, Gross, Mirjana, Karaman, Igor, Šepić, Dragovan, Povijest hrvatskog naroda 1860-1914, Zagreb,

1968.

23. Špoljar, Marijan, Podudarne značajke prijeratne naive i seljačke književnosti, u: Podravski zbornik br. 13, Koprivnica, 1987., 130-133.
24. Taylor, A. J. P., Habsburška Monarhija, 1809.-1918., Zagreb, 1990.
25. Toth, Dragutin, Podravska sjećanja i prepričavanja o Stjepanu Radiću, u: Podravski zbornik br. 17, Koprivnica, 1991., 146-150.

SUMMARY

At the turn of the 19th to 20th century, the national intergration processes spilt over to Croatian peasants population; as part of Croatian ethnic community, peasants and their folk proto-nationalism, were ready to adopt Croatian nationalistic propaganda and ultimately, ideology of peasants party movement run by the brothers Radic. It was the beginning of a long-term movement in Croatia towards *mass society* and, at the same time, the beginning of *nationalization of masses*.. Deep roots of HPSS in Ludbreg county in the period 1905 ñ 1914 was a result of agrarian economy domination, great ethnic homogeneity of population, and middle and upper classes of peasants, resulting from stratification process in Croatian villages at the turn of 19th to 20th century. Popularity of the Peasants party was difficult and slow, even with outstanding efforts of the party's Executive committee, particularly the party president and ideologist Stjepan Radić, and many field associates. During the first decade of the 20th century, the entire area of Ludbreg's Podravina, beside the seat – Ludbreg – was well covered with the HPSS party chapters. This context explains 5 consecutive parliament candidacies of HPSS president Stjepan Radić, in Ludbreg county, where his victory in parliament elections was secured beforehand, despite pressures, undemocratic moves by the regime and unfavorable election laws. However, in reality, Radić brothers' peasants movement could not achieve any significant political success on national level until 1918, as election laws in Banovina Hrvatska targeted only 2% of population.